ОСВІТА
ВИДАВНИЧИЙ ДІМ

Ольга Дудар, Олександр Гук
за редакцією О. І. Пометун

Історія України

Нехай виповідять людською мовою
про лицарську діяльність нашу поля
й долини, хащі та гори, мури і гарматні
рури, коли ви ставали й воювали за свої
вольності з мужнім і величним серцем,
з лицарською відвагою проти ворогів!

Самійло Величко

8 клас

За редакцією О. І. Пометун
Ольга Дудар, Олександр Гук

Історія України

Підручник для 8 класу
закладів загальної середньої освіти

Київ
Видавничий дім «Освіта»
2021

Натисніть на QR код щоб відкрити посилання

Любі восьмикласники та восьмикласниці!

Період Раннього Нового часу — XVI–XVIII ст. — на українських землях часто називають козацькою добою. І хоча саме з козацтвом пов'язані масштабні зміни, значні досягнення та трагічні поразки, не варто забувати, що це також період геніальних українських митців, науковців і церковних діячів.

Працюючи із цим підручником, ви дізнаєтеся багато нового про життя в Україні протягом XVI–XVIII ст.: про перебування її територій у складі різних держав, про виникнення і розвиток українського козацтва, про творення ним власної державності та боротьбу за її збереження. Аналізуючи історичні джерела, ви зможете творчо переосмислювати непростий фактичний матеріал. Ми пропонуємо вам добірку тематичних відео, нестандартних завдань — усе, що допоможе краще запам'ятовувати, розвивати критичне мислення і вчитися!

Ви не пропустите важливих дат та понять. Адже їх у підручнику виділено жирним шрифтом. Нові терміни розміщено у рамці. А для швидкої та легкої навігації у тексті є умовні позначення:

Пригадайте матеріал, з яким ви попрацювали на уроках історії раніше.

Поясніть. Обдумуйте завдання і висловлюйте свої міркування щодо важливих фактів, явищ чи особливостей діяльності історичних персоналій.

Розгляньте, обговоріть. Попрацюйте з ілюстраціями, виконайте завдання і поділіться своїми висновками з однокласниками чи однокласницями або вчителем.

Дослідіть. Використовуйте дослідницькі методи: сформуйте власні припущення і порівняйте їх із текстом підручника.

Запишіть, намалюйте. Виконайте письмове або творче завдання.

Перевірте себе. Виконайте онлайн-вправу. Дайте відповідь на запитання.

Автор розповідає. Перегляньте відео з додатковою інформацією.

Співпрацюйте з однокласниками й однокласницями в парах і групах, ставте запитання та шукайте відповіді, відрізняйте факти від думок і вибудовуйте свій погляд на історію власної країни.

Успіхів!

РОЗДІЛ 1

Українські землі у складі Речі Посполитої (XVI — перша половина XVII ст.)

§1. Статус українських земель у першій половині XVI ст. у складі різних держав

У складі яких держав перебували українські землі на початку XVI ст.?

Розгляньте карту. Визначте, які українські території на початку XVI ст. опинилися у складі шести сусідніх держав і яких саме. Порівняйте результати свого дослідження з текстом параграфа.

Назвіть основні історичні регіони України. Які сусідні держави контролювали Волинь, Чернігово-Сіверщину, Поділля, Буковину та Закарпаття?

Боротьба із Золотою Ордою та протистояння з Королівством Польським послабили українські території. У результаті Підляшшям, Волинню, Східним Поділлям (Брацлавщиною) і Київщиною володіло Велике князівство Литовське, Галичину, Белзщину, Холмщину і Західне Поділля вибороло Королівство Польське. Буковина від середини XIV ст. належала Молдавському князівству, яке у 1514 р. визнало васальну залежність від Османської імперії.

У Закарпатті до 1526 р. панували угорські королі — аж допоки зазнали поразки від турецького війська султана Сулеймана I в битві під Могачем. Відтоді Угорщину було поділено між Османською імперією, Австрією та Трансільванським князівством. Так, Пряшівщина та Ужгород опинилися під владою австрійських Габсбургів, а Східне Закарпаття — у складі Трансільванії.

Крим і частина Північного Причорномор'я із середини XV ст. підпорядковувалися Кримському ханству, яке у 1478 р. визнало васальну залежність від Османської імперії. Західна ж частина Північного Причорномор'я перебувала під одноосібним контролем турецького султана. Так, території, що нині входять до складу Одеської, Миколаївської, Херсонської областей України, утворювали Очаківсько-Сілістрийський **ейялет**, або Озю-Сілістра. Османи будували на території ейялету укріплення, які мали захищати їх від козацьких набігів та забезпечувати османську зверхність над Волощиною і Молдавським князівством.

Ейялет — найбільша адміністративно-територіальна одиниця в Османській імперії.

У XIV ст. нарощувало сили Московське князівство. Відтак його правителі почали приєднувати до своїх володінь північно-східні руські території, проголосивши курс на «збирання руських земель» (тобто територій, які раніше входили до Русі-України). У затяжних війнах із **Московією** протягом 1487–1537 рр. Велике князівство Литовське поступово втратило майже третину своєї території, зокрема Чернігово-Сіверщину.

Московія — історична назва Росії та її державних утворень; Московське князівство. **Московити** — жителі Московії.

Таке становище українських територій на початку XVI ст. визначало їхній нерівномірний економічний і соціальний розвиток, стримувало розвиток культури українського народу, ускладнювало спілкування населення різних регіонів. З іншого боку, жителі сучасної України отримували досвід спілкування з багатьма народами, їхніми культурами та досягненнями.

Перегляньте відео.

1. Позначте на відповідній контурній карті українські землі, що входили до складу різних держав. Поміркуйте, які виклики поставали перед їх жителями через завойовницьку активність сусідніх держав.

2. Виконайте онлайн-вправу.

НАТИСНІТЬ на QR код щоб відкрити посилання

Домашнє завдання

1 Пригадайте, чому перша спроба об'єднати дві сусідні держави — Польську й Литовсько-Руську — після Кревської унії 1385 р. (про умови унії читайте за посиланням у QR-коді) не була такою успішною, як сподівалися її ініціатори.

2 Визначте, які переваги та проблеми створювало жителям тогочасних українських територій перебування їхнього регіону у складі Великого князівства Литовського, Королівства Польського та Московського царства. Поділіться результатами вашої роботи з однокласниками та однокласницями. Чи є у вас однакові висновки?

§ 2. Соціальна структура суспільства. Економічне життя села і міста: фільварки, цехи. Торгівля

Пригадайте, яким був становий поділ населення українських земель на початку XVI ст. Хто належав до привілейованих, напівпривілейованих та непривілейованих станів?

Вершину панівного стану — **шляхту** — становили нащадки князівських династій Рюриковичів і Гедиміновичів. До цієї найпривілейованішої групи входили лише за народженням — ні статки, ні військова

звитяга не могли надати князівського статусу. Сучасна українська дослідниця Наталя Яковенко висновувала, що **князі** складали присягу вірності правителю держави, до якої в результаті протистоянь відійшла їхня територія, і зобов'язувалися допомагати йому збройно під час воєн. У решті питань титулована знать почувалася господарем у власних володіннях — із власними структурою влади, судочинством, податками.

Знайдіть у тексті параграфа характеристики прав і обов'язків різних станів тогочасного суспільства, зображених на схемі.

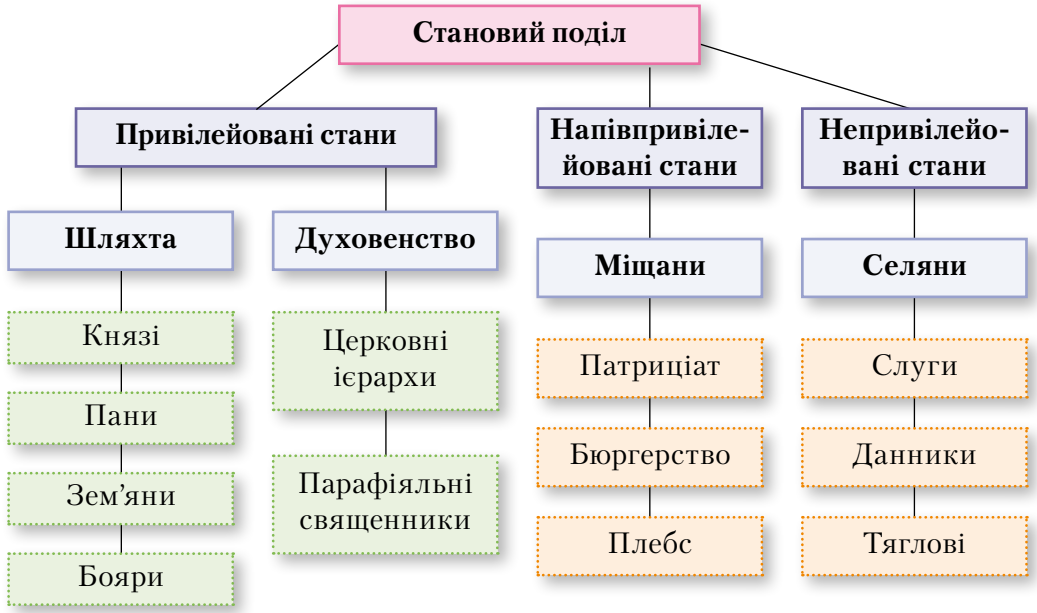

Поміркуйте, як ставилися до князівських привілеїв менш впливові представники знаті.

Наступну сходинку після князів посідали пани, які вирізнялися серед решти боярства-рицарства наявністю власної (отчинної), а не наданої від великого князя землі. **Зем'янами** називали представників шляхетської верстви, які володіли (умовно чи безумовно) земельним наділом, що відрізняло їх від безземельної шляхти-голоти.

Голота — незаможна людина; бідняк.
Бояри-шляхта — родове спадкове боярство, яке у процесі розвитку суспільних відносин отримало повноправне шляхетство.

Статус **бояр** був різним: хтось зберігав свої привілеї, а хтось зобов'язаний був відбувати нормовану військову та іншу службу у князів і панів за право користування землею.

Позбавлені доступу до важелів державної влади шляхтичі-зем'яни розпочали боротьбу проти близько п'ятдесяти великопанських і княжих родин — членів великокнязівської ради у Великому князівстві Литовському. Адже загальнодержавний звід законів Великого князівства Литовського — **Перший Литовський статут 1529 р.** — не надав їм політичних прав. У боротьбі за свої права польська шляхта скликала **сейми** — шляхетські збори, що були найвищим законодавчим станово-представницьким органом (парламентом) Королівства Польського. Урешті шляхта Великого князівства Литовського домоглася успіхів: **Другий Литовський статут 1566 р.** збільшив права службової шляхти, зрівнявши її з **магнатами** — найбільшими землевласниками. Було засновано **виборні суди** (раніше князі корилися тільки безпосередньо суду великого князя) та систему **повітових сеймиків** із регулярними загальними (вальними) сеймами, на які вся шляхта мала право «з'їжджатися, радитися та обмишляти», як управляти державним життям.

Парламент — вищий виборний законодавчий орган, що має здійснювати з-поміж іншого загальне керівництво зовнішньою політикою держави. Український парламент — Верховна Рада України.

Прочитайте, як характеризують становище духовенства науковці — упорядники Енциклопедії українознавства. Визначте і запишіть у зошит відмінні риси цієї верстви населення.

«Зовнішньою ознакою стану [духовенства] було, м. ін., право на земельну власність, що його не мали в Польщі міщани й селяни. Перетворюванню духовенства на стан чимало сприяла спадщинність: деякі парафії століттями переходили від батька до сина, священничі роди витворили окремий побут і власні традиції. Духовний стан був досить численний, бо до нього, крім родин, належав увесь церковний причет. До основних ознак автономности належала власна юрисдикція. Силу духовенства визначала не тільки його чисельність і організованість (зокрема, чорного духовенства), але також вплив на населення й у зв'язку з цим багатство; про забезпечення церков дбали не тільки магнати й шляхта, але й міщани, а то й селянство».

Пригадайте, чому міщан називали напівпривілейованим станом.

Розгляньте малюнок. До якої частини міщанства: патриціату, бюргерства чи плебсу — належать зображені на них жителі Львова XVI ст.? На основі чого ви зробили такий висновок?

Мешканці Львова XVI ст. Сучасна реконструкція

Статус повноправних громадян міста, які перебували під захистом міського самоврядування, користувалися **привілеями** (займалися ремеслом, вели торгівлю на міському ринку), мали ті, хто володів нерухомим майном, щонайменше власним будинком.

У тогочасних містах, особливо в Галичині, з-поміж мешканців переважали представники інших народів (вірмени, німці, євреї). На Волині та у Центральній Україні серед міщан більшість становили українці.

Найчисленнішою верствою було **селянство** — майже 80 % від усього населення. Незважаючи на це, його становище було найтяжчим. Селяни поділялися на **похожих** (особисто вільних) і **непохожих** (прикріплених до свого наділу).

Протягом XVI — першої половини XVII ст. на європейських ринках стрімко зріс попит на хліб — відбувся так званий зерновий бум. У результаті стала швидко поширюватися **фільваркова система господарювання**. Землевласники розширювали площі фільваркових земель за рахунок общинних наділів і примушували селян працювати власним реманентом, тобто впроваджували **панщину** й перетворювали селян на **кріпаків**. Проте становище селян у різних регіонах було відмінним. У Галичині та на Волині, де були сильні польські впливи, кріпацтво поширювалося швидше. На Брацлавщині та Південній Київщині, де вільної землі було багато, а робочих рук не вистачало, землевласники надавали селянам більше пільг.

Фільварки — багатогалузеві господарчі комплекси, у яких щотижня відробляли панщину залежні селяни, які виробляли товарне збіжжя і продукти тваринництва.

Панщина — примусове й безоплатне виконання підданими певного обсягу робіт у господарстві власника.

Кріпаки — особисто залежні від землевласника й прикріплені до земельного наділу селяни.

С. Васильківський.
Український селянин. 1900

Поміркуйте, як вплинули на розвиток фільваркової системи Великі географічні відкриття.

За **Третім Литовським статутом 1588 р.** селяни Брацлавщини, Київщини та Волині, які прожили на землі феодала понад десять років, ставали кріпаками. Землевласники мали право розшукувати й повертати селян-утікачів протягом двадцяти років.

Розгляньте картину видатного українського художника XIX ст. Сергія Васильківського. Яким зобразив митець представника найчисленнішої верстви населення українських земель у XVI ст.? Чи відображено на картині реальне тогочасне становище землероба?

Розвиток сільського господарства

Пригадайте, що таке двопільна і трипільна системи. Накресліть їх схеми у зошиті чи на окремому аркуші.

Основою сільського господарства на українських землях і надалі залишалося землеробство. У Галичині, на Волині й Поділлі та в центральних районах Київщини переважала трипільна система, а от на Поліссі, півдні Київщини і Переяславщині зберігалися менш продуктивні двопільна й перелогова. Удосконалювалися знаряддя праці: селяни частіше використовували плуг із залізним лемешем, у який запрягали волів. Проте загалом позитивні зміни стосувалися переважно господарства магнатів і шляхти.

Не менш важливу роль відігравали промисли, адже ліси були багаті на хутрових тварин, а ріки — на рибу.

Поміркуйте, у яких регіонах промисли переважали над землеробством.

На українських територіях, що входили до складу Великого князівства Литовського, сільське господарство мало здебільшого

натуральний характер — продукція йшла на задоволення власних потреб землевласника і селян. А от у Королівстві Польському шляхта активно опановувала європейський ринок. Це сприяло збільшенню виробництва зерна на продаж. Тому на підконтрольних полякам землях стрімко зросла кількість фільварків.

Значний вплив на розвиток сільського господарства мала **«Устава на волоки» 1557 р.**, підписана польським королем і великим князем литовським Сигізмундом II Августом. Цей документ упорядкував користування землею, унормував повинності населення залежно від кількості та якості ґрунту, закріпив трипільну систему землеробства та вуличну забудову сіл, частково раціоналізував організацію праці. Однак нові правила, затверджені «Уставою на волоки», поширювали й закріплювали панщину, послаблювали сільську громаду як організовану силу і, зрештою, погіршували становище підданих.

Перегляньте відео. Порівняйте розвиток міського та сільського самоврядування.

Торгівля

Як і раніше, у внутрішній торгівлі значну роль відігравали **місцеві торги** і **ярмарки**. Проходили вони у містах і містечках, визначених королівськими грамотами-привілеями.

Кількість ярмарків протягом року в різних містах була неоднаковою. Наприклад, у Борисполі, Тлумачі, Бариші — один раз на рік, у Києві, Житомирі, Кременці, Калуші, Василькові, Бучачі, Овручі — двічі, а в Самборі — п'ять. Тривали вони до двох тижнів, як-от у Житомирі, Чернігові, Володимирі (нині — Володимир-Волинський), Бродах, Ярославі. Їх строки визначали з таким розрахунком, щоб після закінчення одного ярмарку купці могли встигнути на інший. Тому ярмаркова торгівля йшла майже безперервно. Мандрівник і письменник архідиякон Павло Алеппський, відвідавши Україну в 50-х роках XVII ст., писав: «У країні козаків ярмарки відбуваються безперервно з початку до кінця року: в кожне свято бувають ярмарки в тому або іншому місті».

Чим же торгували на українських ярмарках у XV–XVII ст.? Наприклад, на львівський ярмарок купці зі східних українських земель гнали гурти худоби, везли хутро, шкіру, мед, віск, рибу, ремісничі вироби.

В. Штернберг. Ярмарок в Україні. Перша пол. XIX ст.

Торгували полотном, сукном, залізом, оловом, зброєю, металевим посудом, вином та багатьма іншими товарами. Про розміри товарообороту може свідчити той факт, що на одному лише ярмарку в Ярославі щороку продавали й купували сорок тисяч волів і двадцять тисяч коней. А купців там, за твердженням сучасника, було «як піску в морі».

Розвивалася й постійна торгівля. У середині — другій половині XVI ст. у Кременці, до прикладу, налічувалося сімдесят крамниць, у Кам'янці — сорок, у Володимирі — тридцять. Крамниці у містах стали спеціалізованими. Так, у Кам'янці було дев'ять крамниць дорогих суконь і чотирнадцять — дешевих. Існували крамниці дорогого посуду, ювелірних прикрас, зброї. По всій Україні були відомі львівські сукна, гончарні вироби з Потилича, фастівський папір, уманський поташ тощо.

Пригадайте, що таке зовнішня торгівля. Які товари придбавали в Україні купці з інших країн?

На багатьох українських ярмарках продавали товари східних і південних країн, передусім прянощі (перець, шафран, імбир, гвоздику), фрукти (лимони, фіги, фініки, апельсини), італійські, грецькі й молдавські вина, східні ліки, різноманітні прикраси, шовкові й бавовняні

тканини тощо. Із Польщі, Чехії, Австрії, Німеччини, Угорщини та інших країн Європи привозили сірку, фарби, металеві вироби (коси, серпи, цвяхи, голки, бляху, мідні казани), сукно, полотно, папір.

Вирізнявся у міжнародній торгівлі Київ. Тут «така велика кількість дорогого шовкового одягу, коштовного каміння, соболів та іншого дорогого хутра,— писав дипломат Михайло Литвин у першій половині XVI ст.,— що мені самому траплялося бачити шовк, який коштував дешевше, ніж у Вільні льон, а перець — дешевше солі».

1. Поміркуйте, чому автор, аби розповісти про товари на київському ярмарку, порівнював ціни на шовк і перець.
2. Уявіть себе іноземним купцем. Складіть список товарів, які б ви могли успішно продати на українських землях і які б хотіли тут купити для вигідного продажу у вашій рідній країні.
3. Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

1. Об'єднайтеся у групи та підготуйте додаткову інформацію про розвиток цехів на українських землях. Результати вашої роботи представте у вигляді презентації чи інфографіки.
2. Поміркуйте, як впливали на розвиток економіки українських земель загальноєвропейські процеси.

§ 3. Люблінська унія 1569 р. та її вплив на розвиток українського суспільства

Пригадайте зміст Кревської унії. Чому її положення не було реалізовано повною мірою?

Дослідниця Наталя Яковенко віднайшла родинну **хронічку** невідомого шляхтича з польсько-українського пограниччя. У ній занотовано: «У цей день 1 липня 1569 р. на сеймі в Любліні звершилась унія з Литвою, що розпочалася багато літ тому ще за короля Ягайла... Король Август у бернардинців у Любліні літа Божого 1569 дякував Господу у супроводі вишуканого співу "Тебе, Боже, хвалимо"».

Хронічка (хроніка) — запис подій у часовій послідовності.

Порівняйте настрій автора хронічки з атмосферою полотна художника Яна Матейка «Люблінська унія». Як автори передають дух події?

Ян Матейко. Люблінська унія. 1869

Причини Люблінської унії

Першопричиною насамперед була зовнішньополітична ситуація. Із середини XV ст. активізувалася Московія, яка почала претендувати на українські й білоруські території. Так, на початку XVI ст. московити захопили Чернігово-Сіверщину і Смоленськ. До того ж у **Лівонській війні 1558–1583 рр.** перевага також була на боці московського царя. Відтак литовці потребували надійного сильного союзника. Найкращим кандидатом виявилося Королівство Польське.

Зближенню Великого князівства Литовського з Польщею сприяло, окрім іншого, внутрішнє становище країни. У тривалій боротьбі бояр із магнатською верхівкою, яка передувала реформам, шляхтичі рівнялися на вольності у сусідній державі. Однак вища аристократія Великого князівства Литовського відчувала небезпеку для свого привілейованого статусу, тому чинила опір унії. А от дрібна шляхта очікувала на таку перспективу з радістю, адже сподівалася на

покращення власного становища. Зокрема, її приваблювало загальне піднесення Королівства Польського за часів короля Сигізмунда II Августа, яке називають **«золотим віком» Польщі**, добою найвищого розквіту її політичної культури.

Які причини, на вашу думку, могли стимулювати польську знать активно підтримувати ідею унії?

Польська знать домагалася унії як через великодержавницькі амбіції, так і з розрахунку на нові землі, придатні для сільськогосподарського виробництва. У середині XVI ст. польська економіка переживала бурхливе піднесення, бо війни у Європі зробили Королівство Польське головним експортером сільськогосподарської сировини, збіжжя і лісу на європейські ринки. «Торговельна лихоманка» активізувала шляхетську **колонізацію** — гонитву за нерозораними ланами й незайманими лісовими масивами. На думку польського історика Оскара Халецького, «братія шляхетська, побачивши перед собою родючі українські простори, подумала передовсім не про Московію, не про козаків і татар, а про “нову здобич польського плуга”».

Колонізація — заселення вільних територій; захоплення якоїнебудь країни чи області й насильницьке перетворення її на колонію.

Люблінський сейм 1569 р.

Люблінський сейм розпочався 10 січня 1569 р. Пів року тривали запальні дискусії між польськими та литовськими послами. Представники Польщі пропонували унію, за якою Велике князівство Литовське зливалося з Королівством Польським у єдину державу, окремими мали лишатися тільки адміністрація та судочинство. Литовці ж прагнули зберегти державну окремішність. Проте серед них не було єдності, бо князі та середня й дрібна шляхта мали різні інтереси.

Відсутністю єдності скористалися поляки. Коли литовсько-руські князі залишили засідання сейму й роз’їхалися по своїх маєтках готуватися до воєнних дій проти Польщі, польський король Сигізмунд II Август, спираючись на підтримку дрібної та середньої шляхти, у березні та травні 1569 р. видав **універсали про приєднання** Підляшшя й Волині до Королівства Польського. Тож тепер місцева шляхта

зрівнювалася у правах із польською. Наступний королівський універсал проголосив **приєднання до Польщі Київщини та Брацлавщини**. Так Сигізмунд II Август змусив литовських магнатів повернутися за стіл переговорів. Князі боялися втратити маєтності, тому погодилися на унію й не виступали проти передавання українських територій Королівству Польському, та й вимагали небагато: свободи віросповідання, непорушності місцевих звичаїв і вільного користування рідною мовою.

Поміркуйте, чому українська знать підтримала унію.

Умови унії

Розгляньте схему. Визначте умови Люблінської унії за інфографікою.

1 липня 1569 р. у Любліні було укладено унію про об'єднання Королівства Польського й Великого князівства Литовського у федеративну державу **Річ Посполиту**, що дослівно означає «республіка».

На чолі Речі Посполитої стояв виборний король, який титулувався як король польський і великий князь литовський. Законодавчі органи влади сейм і сенат для Литви та Польщі стали спільними. До їх складу входили найвищі посадові особи. Спільною стала й зовнішня політика. Виконавча ж влада, скарбниця та грошова система,

судовий і правовий устрій, військо були окремими й функціонували незалежно як у Королівстві Польському, так і у Великому князівстві Литовському. Литовсько-руська шляхта отримала те, за що боролася, — зрівнялася у правах та привілеях з польською.

Наслідки Люблінської унії

Більшість українських територій за умовами унії перейшла під управління Польщі у складі Речі Посполитої. На них було гарантовано виконання усіх вимог, висунутих українськими князями на сеймі в Любліні. Литовські статути були основними законодавчими кодексами, за якими **руській (українській) мові було надано статус мови державного та публічного спілкування**, а православне духовенство зрівнювалося в правах із католицьким.

Руська мова — історична назва староукраїнської писемно-літературної мови та спільної українсько-білоруської ділової мови XIV–XVI ст., створеної на мовних традиціях ділової писемності Русі-України; історична назва української мови на західноукраїнських землях.

На українських територіях, що увійшли до Речі Посполитої, постало шість **воєводств**: Руське (із центром у Львові), Белзьке (із центром у Белзі), Подільське (із центром у Кам'янці), Волинське (із центром у Луцьку), Брацлавське (із центром у Брацлаві), Київське (із центром у Києві). Їх очолювали призначені урядом воєводи. Вони керували **шляхетським ополченням**, головували на місцевих сеймах і наглядали за діяльністю шляхетських земських судів. Згодом, у 1635 р., у складі Королівства Польського буде створено ще одне українське воєводство — Чернігівське.

Воєводство — велика адміністративно-територіальна одиниця, якою керував воєвода.

Ополчення — допоміжне військо, створюване у надзвичайних умовах воєнного часу з добровольців — цивільного населення, здатного тримати зброю, але звільненого від дійсної військової служби.

Посилився переселенський рух: Волинь і Київщина приваблювали галицьку шляхту можливістю служити при княжих дворах.

Селянство опановувало незаселені простори Брацлавщини та Київщини, що сприяло їх господарському освоєнню. Невпинно зростала кількість міст і містечок. Багато міст здобуло **магдебурзьке право**, що сприяло пожвавленню ремесла й торгівлі. Закладення нових міст на південно-східному прикордонні супроводжувало будівництво оборонних замків, які захищали від нападів з Криму.

Відродження (інша назва — **Ренесанс**) — період розквіту, піднесення наук, мистецтва, літератури у країнах Європи у XIV–XVI ст., що прийшов на зміну середньовіччю.

Реформація — церковно-релігійні й суспільно-політичні течії, спрямовані проти католицької церкви, на повернення до біблійних джерел християнства.

Контрреформація (інша назва — **Католицька Реформація**) — рух за оновлення та реформування Католицької церкви.

Розгляньте світлину Кам'янець-Подільської фортеці. Визначте її переваги у боротьбі з кочовиками.

Кам'янець-Подільська фортеця. Сучасний вигляд

Через Польщу на українські землі проникали ідеї Відродження (Ренесансу), Реформації та Контрреформації, поширювалася західноєвропейська система освіти. Українці отримали змогу навчатися в європейських університетах. Нові знання і тенденції розвивалися на місцевому ґрунті. Це стало основою для національного і культурного розвитку.

Люблінська унія сприяла також розширенню польського землеволодіння, а відтак швидшому закріпаченню селянства, ускладненню соціальних протиріч та релігійної ситуації через поширення католицизму. У результаті відбувалося ополячення української шляхти, що негативно впливало на політичний розвиток українських земель.

Перегляньте відео.

Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

1 Позначте на контурній карті території воєводств Речі Посполитої, утворених на українських територіях.

2 Проведіть SWOT-аналіз умов Люблінської унії за схемою:

	Позитивний вплив	Негативний вплив
Внутрішнє середовище	Сильні сторони	Слабкі сторони
Зовнішній вплив	Можливості	Загрози

SWOT-аналіз — форма роботи, що передбачає визначення сильних та слабких сторін процесу, події чи явища, можливостей, що відкриваються під час його реалізації, та загроз, пов'язаних з його здійсненням.

§ 4. Криза православної церкви у XVI ст. Пересопницьке Євангеліє. Православні братства

Уявіть, що ви опинилися в місті Рогатин у XVI ст. Саме тут народився непересічний українець Юрій Рогатинець. Прочитайте про нього оповідання. Що цікавого ви дізналися? Що це додає до ваших знань про тогочасне суспільство? Про які особливості релігійного життя у тогочасній Галичині ви дізналися з цієї розповіді?

Козацьке сідло. З колекції козацької зброї, що зберігається у США

«Юрій Рогатинець — відомий по всій Речі Посполитій і за її кордонами ремісник і винахідник. Разом зі своїм братом Іваном він винайшов "новий вид сідлярського мистецтва". Досягши неабияких ремісничих успіхів у рідному місті, брати у 1570-х роках перебралися до Львова. Тут Юрій Рогатинець став "патріархом і доктором" для львів'ян, а ще громадським діячем і публіцистом. Як йому це вдалося?

Переїхавши з Рогатина до Львова, Юрій та Іван прагнули стати повноправними членами львівського цеху сідлярів, римарів і підпружників. Однак їх прийняли до цеху, лише коли брати винайшли подвійне сідло, яке називають козацьким. Але з прикрим обмеженням: вони не мали права набирати православних учнів. Через це брати подали проти цеху до суду багато позовів. Аби вирішити це та інші нагальні питання, Юрій та Іван Рогатинці об'єдналися з небайдужими православними міщанами. У результаті їхньої співпраці з львівським міщанином, просвітником, письменником, старійшиною та реформатором Львівського Успенського братства Іваном Красовським був розроблений статут Львівського братства [інша назва — Успенське ставропігійне братство у Львові] 1586 року. Це братство опікувалося розвитком освіти, намагалося поліпшити діяльність православної церкви у Львові».

Сідляр — майстер, який робить, виготовляє сідла. **Римар** (або **лимар**) — майстер, який виготовляє ремінну збрую. **Підпружник** — майстер, який виготовляє широкі ремені, які затягують попід черевом коней, закріплюючи сідло.

Становище Православної церкви на територіях, підвладних Великому князівству Литовському та Королівству Польському, ускладнювало протистояння православних і католиків. Ще й непростою була зовнішньополітична ситуація. Ні великий князь, ні король не хотіли посилення впливу Московії через церкву, тому намагалися контролювати ситуацію з вищими церковними **ієрархами**. Окрім того, з кінця XV ст. митрополити припинили їздити за посвятою до Константинополя. Натомість впливу набули **собори** — з'їзди єпископів і духовенства, на яких вирішували найважливіші питання церковного життя. Щоб надати авторитету такому зібранню, на нього запрошували впливових світських осіб — князів та шляхтичів. Відтак зростав вплив знаті на рішення духовенства. Усе це призвело до того, що єпископії, як і митрополія, перетворилися на своєрідний список вакансій, якими розпоряджався великий князь. Це не додавало авторитету Православній церкві.

Ієрарх — загальне найменування священнослужителів вищого ступеня християнської церковної ієрархії (єпископ, архієпископ, митрополит, патріарх); висвячує священників (ієреїв), дияконів, призначає священнослужителів на парафії.

Поміркуйте, чому втручання світської влади у церковне життя часто мало негативні наслідки.

З іншого боку, українські території у складі Великого князівства Литовського розвивалися, за словами дослідниці Наталі Яковенко, в умовах можливості релігійного вибору. У Литві, наприклад, склалася унікальна ситуація, коли жодна з християнських релігійних систем не могла завоювати панівного становища. Тому звичним стало виконання церковних обрядів не у своїй, а в найближчій християнській церкві, а також пожертви католиків на православні святині і, навпаки, православних — на католицькі храми.

Однак вже на початку XVI ст. у Західній Європі виникли і поширилися ідеї **Реформації**. Частина шляхти вважала привабливими ідеї послаблення влади вищого духовенства, ліквідацію великого церковного землеволодіння, запровадження віротерпимості, бо вони відповідали певним ідеалам шляхетської вольниці.

Протестантизм — один із найпоширеніших напрямів у християнстві, що відокремився від католицизму в XVI ст.

Проте через низку причин **протестантизм** на українських територіях не набув популярності ні в середовищі можновладців, ні серед простого люду. Та ідеї Реформації поступово змушували найосвіченіших церковних діячів, а також представників знаті й активного міщанства замислюватися про необхідність оновлення Православної церкви.

Так, важливим здобутком Реформації на українських землях часто називають **переклад Святого Письма староукраїнською мовою**, тобто живою народною, а також використання такої мови під час богослужінь. Перші переклади Святого Письма староукраїнською літературною мовою з'явилися у середині XVI ст. Найвідомішим є переклад **Пересопницького Євангелія**, яке, на думку фахівців, не має рівних серед українських рукописів.

Пересопницьке Євангеліє — визначна рукописна пам'ятка староукраїнської літературної мови й мистецтва. У приписці до рукопису зазначено, що переклали Євангеліє у 1556–1561 рр. син протопопа М. Василевич та архімандрит Пречистенського монастиря Григорій у селі Двірці й місті Пересопниці (нині — Рівненська область). Замовила переклад Євангелія староукраїнською мовою дочка київського воєводи і дружина волинського князя Анастасія Заславська.

Розгляньте сторінку з Пересопницького Євангелія, на якій зображений євангеліст Матвій. Що, на вашу думку, свідчить про майстерність автора цієї мініатюри?

Сторінки з Пересопницького Євангелія

Герб Успенського ставропігійного братства у Львові

Найбільше прихильників нові віровчення здобували серед шляхтичів, однак інтерес до протестантських реформ зростав і серед міщан. Із часом освічені міщани здобули вплив на церковну ієрархію і намагалися контролювати духовенство. Поступово найактивніші та небайдужі жителі міст, насамперед Львова, які мали досвід у боротьбі за права з католиками поляками та німцями, організувалися у **братства — національно-релігійні громадські об'єднання міщан при православних церквах**. Членами братства могли бути усі охочі: і чоловіки, й жінки. Вони знайомилися зі статутом і, якщо приймали правила, — проголошували у церкві присягу, після чого записувалися до братського реєстру (списку учасників) і сплачували грошовий внесок.

З-поміж таких громадських релігійних об'єднань вирізняється Успенське ставропігійне братство у Львові. Згодом подібні об'єднання виникли в інших містах Західної України, на Волині та в Білорусі. На початку діяльності братств переважала благодійність, підтримка **братчиків** (членів братства) у скруті, та згодом вони стали опікуватися освітою і становищем православної церкви загалом. Зокрема, братчики намагалися впливати на духовенство у Львові, через що виник конфлікт між ними та львівським **владикою** Ґедеоном Балабаном, який називав лідерів братства **єретиками** і відлучав їх від церкви.

Владика (інша назва — **єпископ**) — найвищий керівник церковного життя кожної єпархії у більшості християнських церков.

Члени братства не змирилися з таким станом справ, що не дивно, адже серед них були люди завзяті й освічені. Найбільший авторитет мав уже знайомий нам Юрій Рогатинець. Його помічник і однодумець крамар Іван Красовський не шкодував зусиль для організації братської друкарні, писав вірші й **відозви**, очолював боротьбу за права українських міщан. Відтак Львівське братство заснувало власну школу й у 1586 р. отримало від Константинопольського патріарха Йоахима **правило патріаршої ставропігії**, тобто незалежність від місцевої церковної влади.

Який, на вашу думку, досвід могли б запозичити сучасні громадяни України з діяльності православних братств?

Перегляньте відео.

1. Визначте основні причини кризового стану Православної церкви у XVI ст. Як вплинула на ситуацію Люблінська унія?

2. Назвіть причини загострення кризи Православної церкви у XVI ст.

3. Поясніть, чому Пересопницьке Євангеліє вважають перлиною духовної спадщини українського народу.

4. Назвіть основні причини виникнення православних братств.

5. Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

Підготуйте матеріал про активних учасників православних братств. Проілюструйте свою розповідь малюнками або інфографікою.

§ 5. Берестейська унія та її наслідки. Реформи Петра Могили

Важливі події минулого можна досліджувати різними способами. Щоб краще зрозуміти причини та наслідки Берестейської унії, скористайтеся інструментом SWOT-аналіз. Прочитайте про Берестейську унію, накресліть у зошиті таблицю і заповніть її.

	Позитивний вплив	Негативний вплив
Внутрішнє середовище	Сильні сторони	Слабкі сторони
Зовнішній вплив	Можливості	Загрози

Передумови та причини Берестейської унії

У Речі Посполитій мешкала однаково велика кількість як католиків, так і православних, ще й швидко поширювалися ідей Реформації. Тож природно, що в державі постало питання міжконфесійної згоди. Водночас Папа Римський сподівався досягти порозуміння з царем Іваном IV Грозним, оскільки Московське царство швидко набирало сил і прагнуло контролювати релігійну сферу на українських територіях, які колись входили до Русі-України. Проте місія **папського легата** при дворі московського царя виявилася малоефективною. Відтак згодом ідея церковної унії набула більшої популярності, однак українці та поляки уявляли й розуміли її по-різному.

Українське духовенство було переконане, що обидві церкви мали б об'єднатися на рівноправних засадах згідно з домовленостями Флорентійського собору — Вселенського собору католицької церкви 1431–1449 рр., рішення якого православні церкви не визнали. Іншу точку зору презентував **Петро Скарга** — видатний письменник і науковець XVII ст., придворний проповідник Сигізмунда III Вази — короля Речі Посполитої. Він переконував, що «істинною є лише одна церква — Римо-католицька, тож найкраще для руських земель було б відкинути помилки греків і об'єднатися зі столицею істинної віри».

Українці ж сподівалися за допомогою унії досягти єдності свого народу, адже так можна було припинити переслідування православних.

Конфесія — особливість віросповідання в межах певного релігійного вчення; об'єднання вірян, послідовників такого релігійного віросповідання.

Папський легат — особистий представник Папи Римського в іншій державі або ж частині Католицької церкви.

Невідомий художник. Петро Скарга. 1612

Пригадайте, які обмеження щодо православних діяли у Речі Посполитій.

Владні кола Речі Посполитої унію сприймали як шанс припинити зазіхання Московського **патріархату** на першість на українських та білоруських територіях.

Михайло Рогоза. Фотокопія із книги Бориса Ґудзяка «Криза і реформи». 2000

Патріархат — церква, яку очолює патріарх, голова автокефальної, тобто незалежної, церкви.

Вищі православні ієрархи були занепокоєні падінням власного авторитету. Адже завдяки підтримці східних патріархів отримали право контролювати діяльність найвищих церковних діячів братства, які опікувалися оновленням церкви на українських землях. Тож в унії православні єпископи та й сам тогочасний митрополит Київський, Галицький та всієї Русі **Михайло Рогоза** вбачали можливість позбутися опіки братств. До того ж вище духовенство прагнуло здобути такі ж політичні права, які мали католицькі єпископи у Речі Посполитій.

Пригадайте, чому братства намагалися контролювати православне духовенство.

Розгляньте картину польського художника Яна Матейка «Проповідь Петра Скарги». Поміркуйте, які аргументи міг навести видатний полеміст і палкий прихильник католицизму на захист ідеї унії.

Ян Матейко. Проповідь Скарги. 1864

Після тривалих консультацій та узгодження положень розпочався процес об'єднання церков. Наприкінці 1595 р. двоє православних єпископів — активних поборників унії — Іпатій Потій та Кирило Терлецький прибули на аудієнцію до Папи Римського й уклали унію. Однак щоб вона набула чинності, її мав підтримати церковний собор, призначений на 16 жовтня 1596 р. у м. Бересті (нині — м. Брест, Білорусь).

Берестейські собори

І прихильники, і противники унії ретельно готувалися до собору. Позиції перших посилювала присутність **єзуїтських богословів** на чолі із самим Петром Скаргою, православну ж сторону мали представляти троє авторитетних уповноважених Константинопольського патріархату. Шляхта кожного руського воєводства направила до Берестя світських депутатів, а також міщан із великих міст.

Єзуїти — члени найчисленнішого католицького чернечого ордену «Товариство Ісуса».

Православні зібралися у господі, де зупинився руський князь, магнат, військовий, політичний і культурний діяч, меценат Костянтин-Василь Острозький. Їхні противники засідали у міській церкві Святого Миколая. Саме у ній було затверджено рішення про об'єднання церков. Так було створено **Греко-католицьку (уніатську) церкву**.

Главою нової Церкви проголосили Папу Римського. Було визнано деякі **догми** — основні положення католицького віровчення, зокрема догмат про походження Святого Духа від Бога-Отця й Бога-Сина (православні ж визнають, що Дух Святий походить лише від Бога-Отця). Церковні обряди, свята, таїнства, особливості храмового будівництва, іконопису, церковного співу були як у православній церкві, а мовою богослужінь стала церковнослов'янська. Варто зауважити, що **церковнослов'янська мова** не була розмовною мовою ні Русі-України, ні інших слов'янських держав. Вона виконувала функції мови літератури (як латина, яку використовували тільки в літературі, науці, офіційній документації тощо у середньовічній Європі).

Король Сигізмунд III Ваза підтримав унію. Відтак у Речі Посполитій греко-католицьке духовенство, як і католицьке, було звільнено

від сплати податків, а уніатська шляхта нарівні з католицькою могла претендувати на державні посади. Проте права брати участь у засіданнях сенату греко-католицькі єпископи так і не отримали.

Наслідки унії

Після укладення Берестейської унії становище греко-католицької церкви залишалося непростим, адже уніатські єпископи не мали рівних прав з католицьким духовенством. З одного боку, влада Речі Посполитої підтримувала їх у боротьбі проти православної церкви. З іншого — православні братства не бажали миритися з передачею православних церков і монастирів новоствореній церковній організації. Їх підтримувало козацтво, яке обороняло південно-руські території, що увійшли до складу Великого князівства Литовського, від степових орд.

Очільники греко-католицької церкви докладали значних зусиль, аби поліпшити ситуацію, зокрема наступник Михайла Рогози митрополит Іпатій Потій, якого називають «батьком унії». Цей харизматичний проповідник, письменник-полеміст відстоював права своєї конфесії доволі агресивно: закликав силоміць відбирати православні храми й монастирі. Протилежною була політика наступника Іпатія Потія митрополита Йосифа Вельяміна Рутського. Він прагнув досягти взаєморозуміння із православними, намагався упорядкувати церковне життя. Завдяки ініціативі Йосифа Вельяміна Рутського уніатське чернецтво було об'єднано в один орден — **Василіанський**. Василіани активно займалися просвітницькою та місіонерською діяльністю.

М. Щепаньчик. Іпатій Потій. XVII ст.

Чому, на вашу думку, Іпатій Потій та Йосиф Вельямін Рутський по-різному ставилися до Православної церкви?

Хоча більшість вірян і залишилася вірною православ'ю, Українська православна церква опинилася поза законом. На її захист стали братства. Проте їхню активність ускладнювало питання збереження вищої православної ієрархії, оскільки після укладення Берестейської унії вірними православ'ю залишилися тільки два єпископи: львівський

Гедеон Балабан та перемишльський Михайло Копистенський. Після їхньої смерті єдиним православним єпископом став Єремія Тисаровський, і то завдяки хитрощам, бо зміг переконати короля Сигізмунда III Вазу, що належить до Греко-католицької церкви. Після смерті Єремії постала загроза проголошення Православної церкви як такої, що не існує, через відсутність єпископів. Зарадили ситуації члени Київського Богоявленського братства. Серед них було чимало козаків, які уболівали за збереження й оновлення Православної церкви. За підтримки гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного у 1620 р. єрусалимський патріарх Феофан висвятив на митрополита Іова Борецького.

Г. Зорик. Іов Борецький. 2011

Дізнайтеся більше про Іова Борецького.

Петро Могила

Поміркуйте, чому Іов Борецький докладав значних зусиль для піднесення рівня освіти на українських теренах.

Своїм наступником Іов Борецький бачив талановитого та цілеспрямованого **Петра Могилу**. Саме Могилі вдалося домогтися підписання польським королем Владиславом IV **«Пунктів для заспокоєння руського народу»** у 1632 р. Відповідно до цього документа українцям та білорусам було повернуто втрачені після Берестейської унії права: за православними визнавали право мати свого митрополита та єпископів, визначали умови розв'язання суперечок між православними та греко-католиками стосовно церков і земель тощо, надавалося право об'єднуватися в церковні братства.

Розгляньте портрет Петра Могили на с. 30, створений, імовірно, у XVIII ст. Який образ митрополита відтворив невідомий художник?

З-поміж досягнень митрополита Петра Могили — важливі **реформи церковного життя**. Насамперед налагодження суворої дисципліни серед священників і ченців. Тепер священник мав у неділі та свята проголошувати виховні проповіді для парафіян. Також Петро Могила

Невідомий художник.
Петро Могила.
Перша пол. XVIII ст.

доклав чимало зусиль, щоб обмежити право магнатів втручатися в церковні справи на територіях їхніх маєтків, оскільки це заважало розвитку Православної церкви.

Не менш вагомим було оновлення церковної літератури. Відтак друкарня Києво-Печерської лаври стала основним осередком книговидання. У 1646 р. тут було видано **Требник** — одну із найважливіших богослужбових книг, автором якої був сам Петро Могила. Требник містить тексти церковних служб і порядок проведення молитов і таїнств — так званих треб.

Чим декор Требника відрізняється від оздоблення Пересопницького Євангелія?

Після перекладу Святого Письма староукраїнською літературною мовою потрібно було змінити і мову богослужіння. Петро Могила **запровадив у богослужінні українську мову** замість церковнослов'янської.

Окрім іншого, митрополит опікувався відновленням духовних святинь православ'я: було реставровано Софійський собор, церкву Спаса на Берестові, Михайлівський собор Видубицького монастиря та багато інших.

Титульна сторінка Требника Петра Могили

Перегляньте відео.

Прочитайте уривок із Київського літопису. Визначте причини і наслідки описаної події.

«Року 1620 прибув з Москви святійший патріарх єрусалимський іменем Феофан, і зупинився в монастирі Братському, і був прийнятий з великою честю духовними та світськими людьми. Того ж року, від'їжджаючи з Києва, святійший патріарх... поставив і висвятив на митрополію Київську

чоловіка гідного й чесного. Іменем Йов Борецький, у письмі слов'янськім, і грецькім, і латинськім ученого, і з ним чотирьох єпископів на різні місця: Мелетія Смотрицького — на єпископство Полоцьке, Ісайю Копинського, інока монастиря Печерського, — на єпископство Перемишльське, Паїсія Іполітовича — на єпископство Холмське і Белзьке, Йосифа Курцевича — на єпископство Володимирське».

1. Виконайте онлайн-вправу.
2. Охарактеризуйте основні положення Берестейської унії.
3. Назвіть найважливіші події церковного життя, що передували відновленню православної ієрархії.
4. Визначте основні дати, пов'язані з церковним життям на українських територіях у XVI — на початку XVII ст.

Домашнє завдання

1 Об'єднайтеся у групи по 3–4 особи. Порівняйте результати SWOT-аналізу, який ви зробили на початку вивчення теми про Берестейську унію, та спільно створіть загальну таблицю для всієї групи. Презентуйте результати у класі на наступному уроці.

2 Підготуйте стислий історичний портрет Петра Могили (скористайтеся планом за посиланням у QR-коді).

§ 6. Культурно-освітнє життя. Книговидання

Складна політична та релігійна ситуація на українських теренах наприкінці XVI — на початку XVII ст. значно вплинула на розвиток освіти. У цій царині розгорнулася боротьба за розум і серця молодого покоління.

Прочитайте уривок із праці «Московія» видатного дипломата Антоніо Поссевіно.

«Потрібно навчати народ [латинській] мові, писати книги їхньою говіркою і їхніми буквами, видавати їх у світ, особливо якщо наші люди зможуть влаштуватися в Полоцьку або Дерпті (якщо Лівонія відійде від московського князя), щоб мати змогу з безпечного місця впливати на московитів».

Які способи поширення впливу католицької церкви застосовували щодо українських земель?

Після Люблінської унії на українських теренах зросла кількість навчальних закладів, які відкрив саме **орден єзуїтів**. Його колегії різнилися за навчальними програмами. Так, п'ятикласні колегії, що давали освіту з **«семи вільних наук»** — граматики, поетики, риторики, арифметики, геометрії, діалектики й музики — були неповними. Основним предметом стала латина, якою викладали всі інші дисципліни. Латиною учні мали спілкуватися між собою та з учителями.

А от до програм повних колегій входили ще дво- або трирічний курс філософії та чотирирічний курс теології. Філософію вивчали світські студенти, курс теології був призначений для майбутніх священників та членів самого ордену.

Поміркуйте, чому навчання в єзуїтських колегіумах відбувалося латиною.

Поширення ідей Реформації на українських теренах зумовило появу **протестантських шкіл**. Їх було небагато, однак поява таких навчальних закладів та розвиток мережі єзуїтських колегіумів стимулювали українців швидше оновлювати власні школи.

Центром освіти і науки стала **Острозька слов'яно-греко-латинська школа**. Заснував її у 1576 р. князь Василь-Костянтин Острозький. Велику суму на розбудову академії надала його племінниця — княжна Галшка Острозька.

Я. Сварачевський. Василь-Костянтин Острозький. 1883

Портрет Галшки Острозької на с. 33 — перший жіночий портрет на сторінках підручника. Чому, на вашу думку, жіноцтво не вельми широко представлене у матеріалах про Україну XVI ст.? Знайдіть додатковий матеріал про видатних жінок того часу.

В основу діяльності Острозької академії було покладено вже згадане нами вивчення «семи вільних наук», а також **вищих наук**: філософії, теології (богослів'я), медицини. **Спудеї** Острозької академії опановували п'ять мов: слов'янську, польську, давньоєврейську, грецьку, латину. Унікальність цього закладу вищої освіти виявилися у тому, що тут уперше поєдналися два типи культур: візантійська і західноєвропейська.

Спудеї (від грец. σπουδαίοι — старанний) — назва в Україні в XVI–XVIII ст. учнів братських шкіл, колегій та середніх і нижчих класів Острозької та Києво-Могилянської академій.

Ю. Нікітін. Галшка Острозька. 1996

В Острозі одночасно з академією відкрили найпотужніше тогочасне українське видавництво — **друкарню Івана Федоровича (Федорова)**. У 1578 р. в ній було видано перший український підручник із читання — греко-слов'янський «Буквар». Тут же вийшов друком і перший український поетичний твір — «Хронологія» поета й перекладача Андрія Римші, який був учнем Острозької академії. Першу слов'янську «Граматику», яку написав ще один колишній учень Острозької академії Мелетій Смотрицький, видали також в острозькій друкарні. А Острозьку Біблію, яку Іван Федорович видрукував у 1581 р., вважають шедевром давньоукраїнської поліграфії.

Першим ректором академії був Герасим Смотрицький — видатний освітній та культурний діяч, педагог, письменник-полеміст, поет. Серед викладачів були відомі дослідники, як-от астроном, математик, доктор медицини, випускник Краківського і Падуанського університетів Ян Лятош; грецький учений і релігійний діяч Емануїл Мосхопуло; майбутній патріарх Константинопольський, видатний богослов Кирило Лукаріс та інші. Незважаючи на це, першочергово в академії вивчали богослів'я.

На жаль, на початку XVII ст. Острозький освітній осередок починає занепадати у зв'язку зі смертю князя. Костянтин-Василь Острозький не подбав про майбутнє започаткованої ним школи. Дослідники вважають, що причина такої ситуації в характері князя — він надто швидко втратив інтерес до розпочатої справи. У цей самий час розпочала свою діяльність Замойська академія, де могли отримувати освіту і православні студенти.

Процес створення Острозької Біблії відтворив сучасний український художник Артур Орльонов. Визначте, кого зображено на полотні. Обговоріть свої припущення з однокласниками й однокласницями.

А. Орльонов. Острозька Біблія. 2018

Братські школи

Поміркуйте, чому братства мусили організовувати власні школи.

Першу братську школу відкрили у Львові у **1586 р.** Тут, як і в Острозькій академії, вивчали слов'янську, грецьку мови та латину, опановували «сім вільних наук». Її очільника називали **ректором**. Викладачі мали гарну педагогічну підготовку і дотримувалися взірцевої поведінки. Визначальним було те, що у Львівській братській школі не було станових обмежень — тут могли навчатися всі, незалежно від статків, адже плату за навчання, і то помірну, брали лише «згідно з можливостями кожного», тож діти з незаможних родин і сироти навчалися безкоштовно.

За зразком Львівської почали з'являтися братські школи по всій Україні. Тож у всіх них однаково панувала сувора дисципліна.

У 1615 р. почала працювати Київська братська школа. Тут викладали видатні вчені XVII ст. Іов Борецький, Мелетій Смотрицький, Касіян Сакович, Захарія Копистенський. В основу її **статуту** було покладено статут Львівської братської школи.

Статут — зведення правил, що визначають завдання, структуру, функції та порядок діяльності якої-небудь установи, організації тощо.

Прочитайте уривок із грамоти патріарха Йоакима. Про які особливості організації діяльності школи він згадує?

«Хочуть... панове міщани львівські школи заснувати для навчання дітям християнським усіх станів, які би мали вчитися Письма Святого грецького і слов'янського, щоб не був їх християнський рід неначе безсловесним через свою невченість. І також купили друкарню, потрібну для тієї школи...»

У 1615 р. була заснована школа, якою опікувалося Київське Благовіщенське братство. Створення школи матеріально підтримала Галшка Гулевичівна. У київських **магістратських книгах** записано, що 15 жовтня 1615 р. Галшка подарувала Київському братству свою садибу на Подолі для влаштування монастиря, школи і притулку для прочан.

Магістрат — у XIII—XIX ст. узагальнена назва органів станового міщанського самоврядування і суду в деяких європейських державах.

Фундатор — той, хто поклав початок чому-небудь, заснував, організував, створив щось; засновник, основоположник.

Розгляньте марку, яку випустила Укрпошта у серії «Видатні жінки України». Як ви вважаєте, чому було вшановано пам'ять фундаторки Київського Братського Богоявленського монастиря та Київської братської школи? Які способи популяризації знань про видатних історичних діячів могли б зацікавити ваших однолітків?

Марка «Галшка Гулевичівна». 1999

Як і решта братських шкіл, Київська приймала всіх охочих навчатися — без огляду на соціальне походження і статки батьків. Тож тут отримували освіту діти міщан, козаків, духовенства та шляхти. Вони вивчали «слов'яно-росску» (очевидно, йдеться про церковнослов'янську мову), грецьку, польську, латинську мови, граматику, піїтику (поетику), арифметику

(математику), риторику (красномовство), музику, основи філософії та, вірогідно, початки богослів'я.

У 1632 р. в результаті злиття Київської та Лаврської шкіл за безпосередньої участі та підтримки митрополита Петра Могили було створено **Києво-Могилянський колегіум** (сучасна назва — Києво-Могилянська академія), який функціонує й нині. Дослідники вважають, що колегія стала не просто формальним об'єднанням двох шкіл, а фактично новим навчальним закладом, побудованим за моделлю єзуїтських колегіумів. У навчальному процесі викладачі колегії часто застосовували **публічні диспути** — обговорення важливої проблеми у присутності сторонніх людей. Тож для забезпечення високого рівня викладання Петро Могила своїм коштом скеровував майбутніх викладачів на навчання до західноєвропейських університетів та академій.

Книгодрукування

Пригадайте, з якими подіями розвитку книгодрукування пов'язано ім'я Швайпольта Фіоля.

Із розвитком освіти зростала й потреба у книгах. Коли говорять про виникнення друкарства й мистецтво книжкової гравюри на українських теренах, одразу згадують **Івана Федоровича**, який відкрив друкарню спочатку в Москві, де вперше видав друковану богослужбову книгу, що містить частини книг Старого й Нового Завіту, — **«Апостол»**. Переїхав Іван Федорович до Речі Посполитої наприкінці 1566 р. — за однією з версій, через переслідування з боку вищого московського духовенства та боярства.

У вересні 1572 р. Іван Федорович переїхав до Львова, де на зібрані серед люду кошти заснував друкарню. У 1574 р. вийшла у світ перша надрукована в Україні книга — «Апостол». Цікаво, що замість післямови Іван Федорович розмістив тут стислий автобіографічний матеріал. Першодрукар прагнув підняти соціальний престиж своєї справи, розкрити її важливе значення і так створити сприятливі умови для видавничої діяльності.

Також у 1574 р. він уклав і надрукував перший український **«Буквар»**. До нас дійшов лише один примірник цієї давньої граматики — «Буквар» знайдено в Римі у 1922 р. і зберігається він у бібліотеці Гарвардського університету в Кембриджі, що у США.

А у 1577 р. славетний друкар заснував друкарню в Острозі, де видав у 1581 р. згадувану нами вже Острозьку Біблію.

Розгляньте сторінки «Апостола» та «Букваря». Чим малюнки в них відрізняються від книжкових мініатюр?

Сторінки з «Апостола». 1574

Початкова сторінка «Букваря». 1581

Перегляньте відео.

1. Визначте основні дати, пов'язані з розвитком освіти на українських теренах у другій половині XVI — на початку XVII ст. Які основні предмети вивчали у школах і колегіумах того часу?
2. Визначте основних діячів освіти та охарактеризуйте їхній вплив на розвиток шкільної системи на українських землях у складі Речі Посполитої.
3. Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

Уявіть себе учнем/ученицею одного з українських навчальних закладів Речі Посполитої другої половини XVI — початку XVII ст. Опишіть свій навчальний день. Проілюструйте розповідь малюнком чи колажем.

§ 7. Містобудування, архітектура, образотворче мистецтво XVI — першої половини XVII ст.

Пригадайте визначні пам'ятки культури часів Русі-України. Культура якої держави мала значний вплив на розвиток її архітектури та живопису?

Принципи розбудови міст на українських теренах зазнавали важливих змін під впливом багатьох факторів. Перший — переймання європейської практики, адже до міст з'їжджалися майстри з різних земель, були з-поміж них й іноземці. До того ж у містах формувалося потужне меценатське середовище. Заможні міщани та шляхтичі вкладали кошти в нову культуру. Ці винятково сприятливі умови привели до сплеску творчої активності в архітектурі та образотворчому мистецтві.

Розгляньте зображення Луцького замку XVI ст. Поміркуйте, які нові риси з'явилися у забудові. Що збереглося з попередніх часів? Обговоріть свої припущення з однокласниками й однокласницями.

П. Троневич. Луцький замок у XVI ст. Реконструкція. 2007

Магдебурзьке право і традиції європейського містобудування значно змінили вигляд міських вулиць. Нове будівництво відбувалося за чіткими правилами: було визначено конкретні розміри кварталів, споруд, їх типи і місце розташування. Впливав на вигляд вулиць і багатоетнічний склад населення. Відтак квартали відрізнялися передусім об'ємною просторовістю, композицією і стилістикою церков — православних і католицьких храмів, синагог.

На формування ж внутрішнього простору міст вирішальний вплив мав характер масової житлової забудови. Київщина, Переяславщина, волинські землі зберігали традиційний тип планування — з вільно розташованими будівлями, які утворювали **розірвані простори**, або **прозори**. Такий спосіб давав змогу вигідно виокремити монументальні споруди. Значно впливав на забудівлю і ландшафт.

Мистецтвознавці й архітектори зауважують, що унікальну забудову тих часів до наших днів зберіг історичний центр Львова — формально головне місто західноукраїнських земель. До речі, історичний центр Львова навколо площі Ринок у 1998 р. включено до Списку світової культурної спадщини ЮНЕСКО.

Забудова Львова була доволі щільною. Його оточував подвійний пояс **оборонних мурів** із двома в'їзними брамами: на півночі — Татарською, згодом Краківською, і на півдні — Галицькою з винесеними за рів **барбаканами** — додатковими укріпленнями баштового чи бастіонного типу.

Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури, скорочено **ЮНЕСКО** — міжнародна організація, спеціалізована установа Організації Об'єднаних Націй, яка за співпраці своїх членів-держав у галузі освіти, науки, культури сприяє ліквідації неписьменності, підготовці національних кадрів, розвитку національної культури, охороні пам'яток культури тощо.

Старе місто — назва історичного центру міста.

Прочитайте текст і віднайдіть на фото старого Львова на с. 40 будівлі, згадані в ньому. Поміркуйте, чому важливо берегти історичні квартали.

«Центром міського життя була площа Ринок з ратушею, численними критими торговельними рядами, міською криницею і житловими будинками. Як свідчать джерела, на той час площа Ринок мала

Львів. Старе місто. Сучасне фото

52 кам'яниці на три вікна кожна, перед якими було облаштовано криті галереї і навіси перед входами, що ставилися на трохи піднесені над рівнем вулиці майданчики, так звані передпоріжжя. Впродовж XV ст. у Львові провадилась активна будівельна діяльність, і вже на початку XVI ст. тут постали головні церковні та громадські споруди: костел Святого Духа з міським шпиталем, кафедральний костел, монастирі францисканців і домініканців, вірменська та руська церкви, синагоги, міські лазні. Найбільш наближеним до центральної ринкової дільниці виявився кафедральний католицький собор. Таке розташування

Невідомий художник. Костянтин Корнякт. XVI ст.

Успенська церква та вежа Корнякта. Сучасний вигляд

Каплиця Трьох святителів. Сучасний вигляд

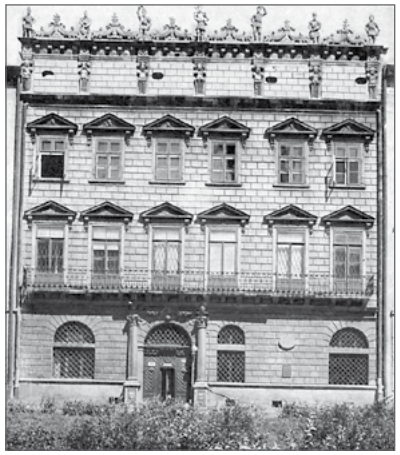

Палац Корнякта. Фото 1938 р.

Меджибізький замок. Сучасний вигляд

аж ніяк не випадкове, адже саме та забудова, що забезпечувала діагональні точки огляду головного міського храму, властива для міст із прямокутно-перехресною системою планування. Інші собори зводили всередині кварталів і окреслювали місця розселення різних національностей».

Неповторний архітектурний ансамбль Львова з'явився завдяки праці архітектора італійського походження Павла Римлянина, львівських архітекторів Войцеха Капіноса і Петра Барбона та інших. Низку історичних будівель зведено на замовлення або коштом купця грецького походження та одного з найзаможніших меценатів Львова Костянтина Корнякта.

У XVI ст. зберігалося значення оборонних споруд. Так, вражав масштабністю Острозький замок, розбудова якого припала на кінець XIV–XVI ст. Унікальним був Меджибізький замок, що зберігся до наших днів: збудоване на мисі укріплення нагадує видовжений трикутник з гострим кутом у напрямку місця, де зливаються Південний Буг та Бужок.

Підгорецький замок (сучасна Львівщина) — визначна пам'ятка архітектури епохи пізнього Ренесансу і бароко. На думку дослідників, він є одним із найкращих зразків поєднання ренесансного палацу з бастіонними укріпленнями.

У церковному будівництві традиційно використовували і камінь, і дерево. Однак все ж переважало дерев'яне будівництво через доступність цього матеріалу. Проте будівлі з дерева не такі довговічні.

Кругла, або Нова, вежа Острозького замку. Сучасний вигляд

Підгорецький замок. Сучасний вигляд

Образотворче мистецтво

У XVI ст. набуло популярності **мистецтво скульптури**, оскільки саме скульптурними композиціями прикрашали кам'яні споруди. Так, львівські будівлі Чорна кам'яниця архітектора Петра Красовського, каплиця Трьох Святителів, Ставропігійна церква Успіння Пресвятої Богородиці (або Успенська церква) та інші прикрашені скульптурними рельєфами і пишним різьбленням. Створювали тоді й розкішні **скульптурні портрети**.

Невідомий скульптор. Погруддя королеви Варвари Радзивілл. XVI ст.

Протягом XVI ст. активно розвивався **іконопис** — найпопулярніший і найпоширеніший вид малярства. Від другої половини XVI ст. рами ікон та іконостаси прикрашали декоративним різьбленням, зокрема рослинними орнаментами, обов'язково мальованими та вкритими золотом чи сріблом.

Активним осередком українського релігійного малярства до середини століття був Перемишль. Саме там працював художник Олексій Горошкович — автор першої в історії українського мистецтва ікони з підписом «Успіння Богородиці», що у церкві Архангела Михаїла в Смільнику (нині — лемківське село в Польщі).

Творчість іншого видатного іконописця, представника самбірського іконописного осередку (від назви міста Самбір, що у Галичині), ви вже зустрічали на сторінках цього підручника. Мистецтвознавці вважають, що саме Федуско намалював мініатюри до Пересопницького Євангелія.

Федуско відомий передусім власноруч підписаною іконою Благовіщення, виконаною на замовлення землевласників Мотрі й Іларіона Іваницьких для церкви в Іваничах на Волині. Наразі цю ікону зберігають у Харківському художньому музеї.

На жаль, досліджувати розвиток іконопису непросто, бо до наших днів дійшло мало документів, не усі твори релігійного мистецтва мають авторські підписи або було описано в історичних джерелах. Тому, наприклад, досі тривають дискусії щодо автора чи авторів

Чорна кам'яниця. Львів. 1577. Сучасний вигляд

Каплиця Боїмів. Львів. 1615. Сучасний вигляд

Каплиця Кампіанів. Львів. 1584–1629. Сучасний вигляд

Федуско.
Ікона Благовіщення. 1579

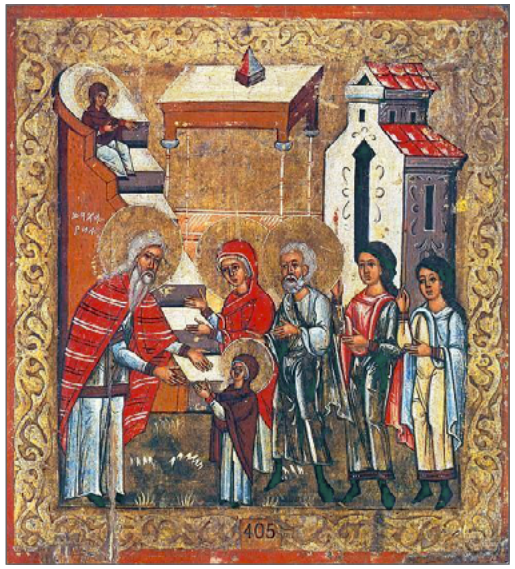

Невідомий художник. Ікона Введення у храм Пресвятої Богородиці. 1570-ті рр.

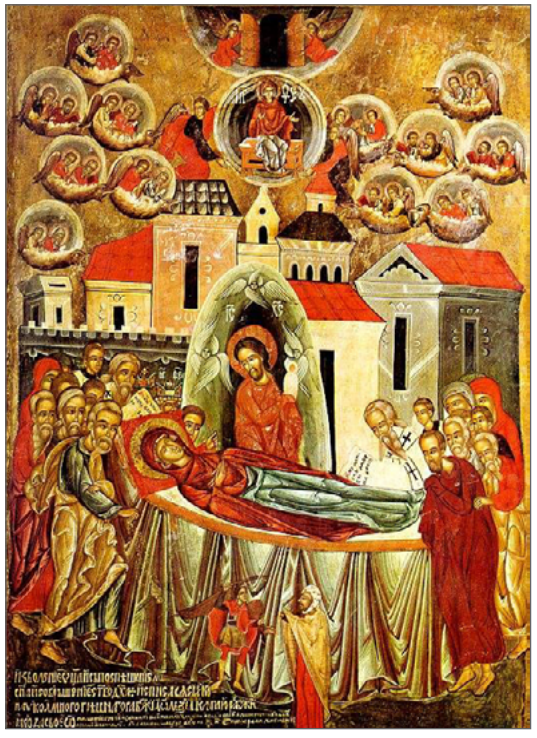

О. Горошкович.
Ікона Успіння Богородиці. 1547

Невідомий художник.
Святий Миколай. XVI ст.

іконостасу церкви Успіння Пресвятої Богородиці у с. Наконечне Львівської області — найповнішого збереженого українського іконостасного ансамблю XVI ст. До шедеврів українського мистецтва належить також іконостас Успенської церкви у Львові. Ікони для нього малювали видатні львівські художники Федір Сенькович та Микола Петрахнович.

Від першої половини XVI ст. збереглися оригінальні зразки київської школи релігійного малярства. Найвизначнішою її пам'яткою є ікона Святого Миколая з київської церкви Святого Миколая Набережного.

Поміркуйте, чому на українських землях і надалі найактивніше розвивався релігійний живопис.

Активно розвивався у XVI ст. **портретний живопис**. Щоправда, до нашого часу збереглися лише поодинокі оригінальні зразки.

Портрет був популярним серед вищих верств суспільства. У замках і палацах створювали цілі галереї. Так, галерея замку в Заславі у 1622 р. налічувала майже сто полотен.

Про особливості живопису тієї доби свідчить портрет руського воєводи Івана Даниловича з Жовківського замку. Рідкісною пам'яткою є портрет князя Криштофа Збаразького, на якому його зображено на повний зріст.

Портретні галереї облаштовували і в замках Волині, проте вони майже не збереглися.

Інші світські жанри розвивалися мало й відомі лише з поодиноких фактів та пам'яток. Так, свідченням розвитку історичного малярства є символічна композиція «Рокош під Сандомиром» (інша назва — «Рокош Зебжидовського»). Про **батальне малярство** свідчить «Битва біля Клушино» з костелу у Жовкві. Полотно написане львівським художником вірменського походження Шимоном Богушовичем на замовлення коронного гетьмана та канцлера Речі Посполитої Станіслава Жолкевського. Картина зображала переможну битву Жолкевського на чолі польсько-козацького війська поблизу села Клушино під Смоленськом у червні 1610 р.

В. Стефановський.
Стефан Баторій. 1576

Невідомий художник. Криштоф Збаразький. 1622

Львівський митець Войцех Стефановський у 1576 р. на замовлення Львівської ратуші написав портрет короля Речі Посполитої Стефана (Іштвана) Баторія. Ця робота вважається одним із перших портретів світських осіб, виконаних на українських землях. У 1578 р. Стефановський став королівським придворним художником. Він отримав привілейоване становище у наборі помічників, постачанні потрібного товару з-за кордону, підлягав лише королівському суду і не сплачував певних податків та повинностей.

Рокош — повстання проти короля на захист прав шляхти.

Батальний жанр (від франц. *bataille* — битва) — вид образотворчого мистецтва (переважно малярства, меншою мірою різьби та графіки), що відображає воєнні події і життя армії (військові походи, будні обозу).

Гравюри у книгах Івана Федоровича стали взірцем для багатьох поколінь українських

Невідомий художник. Рокош під Сандомиром. 1658

майстрів. В острозьких виданнях з'явилися перші зразки виливних прикрас (виливну орнаментику виготовляли з металу таким самим способом, як і друкарський шрифт).

Подальший розвиток **гравюри** пов'язаний із виникненням осередку друкарства в Києві. Першою багатоілюстрованою українською книгою став «Анфологіон» — збірка церковних служб, видана друкарнею Києво-Печерського монастиря в 1619 р.

Невідомий художник. Петро Конашевич-Сагайдачний. Гравюра. 1622

З-поміж тогочасних українських гравюр окремі присвячено світським сюжетам. Перші такі гравюри було вміщено як ілюстрації до збірки ректора Київської братської школи Касіяна Саковича «Вірші на жалісний потреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного», виданої у 1622 р. Тут вміщено портретне зображення гетьмана на коні, сцена здобуття козаками турецької фортеці Кафи і постать козака з рушницею (герб Запорозького війська). Вони мають важливе значення як історичні джерела, адже присвячені подіям з історії українського козацтва.

Імена граверів XVI ст., як і більшості художників, нам не відомі. Збереглися свідчення про такого собі Іллю, який спершу працював у Львові, а згодом — у Києві. Це був майстер, який не втратив зв'язків із народними декоративними традиціями. Уславився гравюрами до Требника Петра Могили та «Києво-Печерського патерика» 1661 р.

Перегляньте відео.

1. Визначте основні риси розвитку культури українських земель XVI — першої половини XVII ст.
2. Назвіть імена відомих митців XVI — першої половини XVII ст.
3. Яка з пам'яток архітектури та мистецтва сподобалася вам найбільше? Чому?
4. Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

Підготуйте розповідь про оборонні споруди XVI — першої половини XVII ст. Проілюструйте матеріал колажем або створіть на його основі постер.

Практична робота

Повсякденне життя представників основних верств українського суспільства XVI — першої половини XVII ст.

Досліджуємо історичні джерела

Невідомий художник. Ікона Святих Володимира, Бориса і Гліба. Кін. XVII ст.

С. Шаменков. Одяг селян XVII ст. Реконструкція. 2014

Дослідники стверджують, що на основі зображення можна більше дізнатися про жупан — верхній довгополий сукняний одяг. Розгляньте ікону Святих Володимира, Бориса і Гліба з м. Ратного, що на Волині. Опишіть жупани, у які одягнені святі.

Прочитайте уривок із позову поповича Стефана Шолухи Дорогостайського до підляського воєводи князя Януша Заславського 1593 р. Про що можна дізнатися з цього документа про життя тогочасного суспільства?

«Жупан червоний адамашковий, підшитий китайкою, доброго кармазину за 60 золотих польських, жупан адамашковий зелений, увесь китайкою підшитий, за 55 золотих справлений, жупан атласовий білий, увесь китайкою підшитий, за 60 золотих польських, жупан півгранатний, шлюмами лисими підшитий, за 50 золотих польських, жупан фалюндишовий бурнатний, бакгазеєю підшитий, за 25 золотих польських, жупан фалюндишовий бурнатний, хребтами лисими підшитий, за 35 золотих польських, жупан адамашковий білий за 45 золотих польських...»

Розгляньте зображення селян на малюнку Сергія Шаменкова і прочитайте уривок зі скарги шляхтича. Чи відповідає опис селянського вбрання вашим уявленням?

«У бачманівського селянина Трошки, крім іншого майна, було забрано: два сукмани з лондонського сукна, один зі срібними ґудзиками, кролячу шубу, покриту лондонським сукном синього кольору, лондонську жупицю, італійський жупан зеленого кольору зі срібними ґудзиками, два лондонські вбрання, дві чоловічі шапки, московинську опанчу білого кольору, кафтан, новий баранячий кожух, чотири чоловічі тонкі сорочки, 15 кіп готових грошей, 16 голів великої рогатої худоби, 15 овець».

Чи зміниться ваша думка, якщо дізнаєтеся, що пограбували не простого селянина, а отамана (сільського старосту)?

Отаман — провідник, керівник, начальник, командир, вождь. **Староста** — адміністративна посада в Україні та сусідніх країнах; представник нижчої адміністрації, місцевого самоврядування; виборна або призначена особа для ведення справ якого-небудь громадського колективу, товариства тощо.

Скульптура «Вареник». Глендон, Канада. 1993

Пригадайте, що ви дізналися про кухню та раціон харчування жителів українських земель у середньовіччі. Чим різнилися страви, які споживали привілейовані верстви від їжі простого люду? Опишіть сніданок або обід шляхти, міщан чи селянства (на вибір).

Чи любите ви вареники? А чи знате ви, що цій чудовій страві навіть присвячені пам'яники? Прочитайте про раціон українців XV–XVII ст.

І. Фізер. Пам'ятник варенику. Черкаси. 2006 (демонтовано у 2013 р.)

У XV–XVII ст. пельменоподібна страва турецької кухні дюш-вара перетворилася на українські вареники, а згодом — на вареники з характерними національними наповнювачами: вишнями, сиром, цибулею, шкварками.

У цей період також виникли вже класичні борщі, таратути, розсольники, страви з пісного тіста та сухофруктів. До речі, відомий український кулінар Євген Клопотенко у 2020 р. офіційно запатентував рецепт червоного борщу як української національної страви.

Не практикували в Україні змішування, подрібнення, перемелювання харчових продуктів. Фаршів, паштетів, котлет, запіканок і пудингів, характерних для західних кухонь, в українській кухні XVI–XVII ст. не було. Оселедці були практично єдиною морською рибою, доступною всім прошаркам населення.

Серед солодких страв на той час були відомі кутя з медом, кутя з маком і горіхами, рис із медом і корицею, кутя з ізюмом і горіхами, узвар. З малини й журавлини варили узварець.

Прочитайте уривок з опису Львова купця, згодом ченця ордену домініканців Мартіна Ґруневеґа. Які висновки про життя міста Львова можна зробити на основі свідчень цього мандрівника?

«Загалом Львів — гарно вимуроване місто, на всіх вулицях багато мурованих кам'яниць, прикрашених різьбленням і малюванням. Проте всі будинки вкриті тільки ґонтом (своєрідна дерев'яна черепиця). Найкраща забудова на Ринку й Вірменській вулиці... Навколо Ринку перед будинками прокладено тротуар, рівно вимощений тесаним камінням. Він такий широкий, що на ньому можуть розійтися чотири особи, або дві пари назустріч одна одній... Посередині Ринку гарна велика ратуша, вкрита жовтою та зеленою полив'яною черепицею.

Я об'їхав пів Європи, побував у найславніших містах світу, але в жодному не бачив стільки хліба, як тут щодня приносять на ринок, і майже кожний чужинець знайде таке печиво, як у своїй країні, — хліб, струцлі, тістечка, чи як ще їх назвати. Тут величезна кількість пива і меду, не тільки місцевого, але й привезеного. А вино їм привозять також з Молдавії, Угорщини, Греції. Інколи на ринку можна побачити в стосах більше тисячі бочок вина — там його склад».

Знайдіть у додаткових джерелах інформацію про життя вашого краю у XV — на початку XVII ст.

Творимо

Створіть постер або колаж на тему «Найважливіші події в історії України другої половини XVI — початку XVII ст.».

Узагальнення і тематичний контроль

1 Розгляньте карту. Запишіть у зошит назви позначених цифрами воєводств Речі Посполитої, які розташовувалися на території сучасної України.

2 Про які події йдеться в уривках з історичних джерел? Які наслідки для українських земель мали зазначені події?

1. «Ми, Сигізмунд Август, даною грамотою оголошуємо таке: на скликаному цьому сеймі закінчили справу [об'єднання] між князівством Литовським та королівством Польським в братерській любові і за згодою обох народів...»
2. «Згадані два єпископи прийшли в грецькому одязі, що його носять у їхніх країнах, уклякнувши в просторі поміж лавами, вони, за їхнім звичаєм, поцілували землю, а згодом те саме зробили посередині цього вільного простору, а третій раз перед стопами Папи і їх, наприкінці, з пошаною поцілували; а перший з них, що називався Іпатій, дав папі листи... Тоді... вчинили ісповідь віри, і то перший — який знав латинську мову — відчитав її латиною, а другий, Кирило, що не знав латинської мови, вчинив її по-грецьки чи руськи».

3 Виконайте тестові завдання. Правильні відповіді запишіть у зошит. Обговоріть свої висновки з однокласниками й однокласницями.

1. У якому році було укладено Люблінську унію?

А 1529 р. **В** 1588 р.
Б 1569 р. **Г** 1596 р.

2. Якою була позиція зображеного на портреті діяча щодо укладання Берестейської унії?

А підтримував унію як письменник-полеміст
Б очолив опозицію унії
В був ініціатором унії, домігся аудієнції у Папи Римського
Г після 1596 р. провів важливі церковні реформи

3. Прийняття Третього Литовського статуту призвело до

А остаточної заборони православної церкви.
Б остаточного закріпачення українських селян.
В остаточного об'єднання Польщі і Литви.
Г остаточного об'єднання католицької і православної церков.

4. Що було одним із наслідків укладання Люблінської унії?

А ліквідація Великого князівства Литовського
Б гальмування процесів ополячення української шляхти
В послаблення протистояння на релігійному підґрунті
Г включення українських земель до складу Польського королівства

5. Визначна пам'ятка історії та культури, рукописна книга, один із перших перекладів Святого Письма України тогочасною українською мовою під впливом подій європейської Реформації, — це

А Остромирове Євангеліє. **В** Требник.
Б Острозька Біблія. **Г** Пересопницьке Євангеліє.

6. Прочитайте уривок з історичного документа. Визначте, про яку подію у ньому йдеться.

«1. Усім уніатам і неуніатам надається право вільного відправлення свого богослужіння... ремонтувати свої церкви й будувати нові... 2. ...церква Св. Софії київська з підданими, що живуть навколо неї, повинна залишатися за неуніатами й митрополитом, що має посвяту від патріарха константинопольського; він, митрополит, за давніми

правами й звичаями, повинен обиратися з-поміж руської шляхти духовними й світськими обивателями Корони [Польської] і Великого князівства Литовського релігії грецької, що не перебувають в унії і мають привілеї з боку короля... 3. Те ж саме треба розуміти й щодо Львівського, Луцького, Перемишльського й Мстиславського владик й архімандритів Печерського й Унівського...»

А укладення Люблінської унії
Б заснування православних братств і здобуття ними прав на ставропігію
В визнання Православної церкви та легалізація вищої ієрархії
Г визначення прав різних станів Литовськими статутами

7. Установіть хронологічну послідовність подій.

А об'єднання Лаврської та Київської братських шкіл
Б видання Іваном Федоровичем «Апостола» у Львові
В Люблінська унія
Г Берестейська унія

8. Установіть відповідність між зображеннями історичних пам'яток та їх назвами.

А Підгорецький замок
Б Чорна Кам'яниця
В Острозький замок. Кругла (Нова) вежа
Г Успенська церква у Львові

РОЗДІЛ 2

Становлення козацтва (XVI — перша половина XVII ст.)

§ 8. Походження українського козацтва. Козацькі зимівники та поселення. Дмитро Вишневецький. Перші січі

Пригадайте фільми, мультфільми або художні твори, героями яких є козаки. Який образ козака створили в них митці?

М. Дерегус. Козак Голота. 1960

Слово **«козак»** має тюркське походження. Спочатку козаками називали і вартових, і вільних найманців, і вигнанців, і бездомних людей, волоцюг, авантюристів, і навіть розбійників. До прикладу, в історичних пам'ятках кримських татар XV ст. козаками названо як вартових генуезьких колоній, так і степових розбійників. А у записах 1492 р. вже вперше згадано козаків-християн («кияне» і «черкасці»), які в гирлі Дніпра розбійницьки напали на турецький корабель.

Прикметно, що про козаків повідомляють і польські джерела того ж періоду — наприклад, у хроніці XVI ст. Марціна Бєльського у статті про події 1489 р. та в актових джерелах (договорах) за 1492 р.

Генуезькі колонії — у Північному Причорномор'ї укріплені торгові центри генуезьких (італійських) купців у XIII–XV ст.

Походження українського козацтва

Хто ж такі козаки і чому дехто з дослідників називає їх «християнськими лицарями у мусульманському вбранні»?

Історик Олександр Бойко називає десять версій походження козацтва. Найпоширеніші з-поміж них шість: **хозарська** (ототожнює козаків із давніми степовими народами — хозарами, або козарами), **чорно-клобуцька** (переконує, що козаки пішли від тюркського племені Чорних клобуків, які осіли свого часу в лісостеповій частині Русі-України), **татарська** (виводить козацький родовід із татарських поселень, що утворилися на Київщині у XIV ст.), **захисна** (пояснює появу козаків як захисників від татарської загрози) та **соціальна** (пояснює появу козаків як наслідок посилення економічного, політичного, національного та релігійного гніту, що призвело до масових втеч селян на вільні землі). Та жодна з цих теорій не дає нам цілковитого уявлення про виникнення козацтва, однак чітко визначає чинники, які робили можливими його формування.

Які фактори із зазначених у таблиці, мали найбільший вплив на виникнення і формування козацтва. Аргументуйте свою думку.

Сприятливі фактори виникнення козацтва	Обставини, що сприяли зростанню чисельності козацтва, його ролі у суспільстві
• Існування великого масиву вільної землі зі сприятливими для господарювання умовами. • Досвід освоєння південних територій уходниками, добичниками, бровниками (тими, хто займався промислами: рибалив, полював, торгував сіллю)	• Зростання магнатського землеволодіння. • Поширення фільварків і масове покріпачення селян. • Наростання релігійних та національних протиріч. • Нагальна потреба захисту від нападів турків і татар

Козацькі зимівники та поселення

Козаки не лише охороняли порубіжжя, подекуди вони займалися розбійництвом, тож не варто ідеалізувати їх усіх без винятку. Однак згодом в укладі козаків з'явилася промислово-господарська діяльність на степових уходах (тобто угіддях), а невдовзі — і землеробство. Саме у зв'язку із розвитком господарства на початку XVI ст. виникли **зимівники** — місця для утримання худоби взимку. А ще згодом з'явилися зимові помешкання і для людей. Поступово зимівники

Запорозький зимівник. Малюнок із книги Д. Яворницького «Запорожжя в залишках старовини і переказах народу». 1889

перетворилися на хутори, а ті своєю чергою об'єдналися у значні економічні осередки — козацькі села, де застосовували найману працю.

Обговоріть з однокласниками та однокласницями зображення козацького зимівника із книги українського історика Дмитра Яворницького і визначте, які заняття могли давати значні прибутки його власникам.

Варто зауважувати, що козацтво сформувалося на стику цивілізацій: землеробської та кочової, християнської й ісламської. Відтак до козацького вжитку потрапили не лише тюркські слова (як-от кіш, осавул, булава, бунчук, барабан, табір, майдан) та зброя (до прикладу, крива шабля), а й певні побутові предмети (одяг, люльки) та східні страви. Тому термін «протистояння» не зовсім точно відображає характер умов, за яких відбувалося формування козацтва. Та й самі війни із кримськими татарами часто замінювало військове співробітництво, а обмін полоненими й торгові контакти тривали взагалі безперервно.

Поміркуйте, чи вплинуло сусідство Дикого поля, де розселилися козаки, із Кримським ханством на спосіб життя козацтва.

Дике Поле — це історична назва незаселеної території степу між Дністром на заході і середньою течією Волги на сході. Термін «Дике поле» виник в XV ст., коли розпочалася військово-трудова колонізація цього регіону козацтвом.

Кримське ханство — держава, що утворилася із Кримського улусу Золотої Орди і проіснувала протягом 1440–1783 рр.

Дмитро Вишневецький

Мінливий ритм існування в умовах Дикого Поля, де щомиті спокій міг змінитися війною, вимагав власних правил. Козацька спільнота мусила виживати як суспільство рівних людей. Серед них перевагу мали не найзаможніші чи найродовитіші, а фізично найсильніші,

найвитриваліші та найшвидші. Водночас усі мали виконувати колективну волю козацької спільноти, інакше не можна було врятуватися чи досягти мети через постійну небезпеку.

Такому об'єднанню потрібен був лідер — ним став християнський лицар-герой князь Дмитро Вишневецький, відомий під козацьким псевдо **Байда**, що з татарської означає «безтурботний чоловік». Розум, освіта і схильність до авантюр дали змогу Байді стати одним із найвидатніших провідників козацтва. Досвідчений полководець і дипломат, князь прагнув налагодити ефективний захист південного порубіжжя. Для здійснення своїх планів Вишневецький звертався і до польського короля і до московського царя, але марно. Саме його вважають засновником першої Січі у 1556 р.

Невідомий художник. Дмитро Вишневецький. XVIII ст.

Розгляньте портрет Дмитра Вишневецького. Що у зображенні вказує на високий статус козацького ватажка і його заможність?

Дізнайтеся про князя Вишневецького більше.

Перші січі

Що ж таке **Січ**? Січ була фортецею, яку зводили за порогами Дніпра (звідси й назва Запорозька Січ) так, щоб природні умови ускладнювали підхід ворога до укріплення. Природні перешкоди (вода, скелі) підсилювали валом і ровом. Вал зміцнювали частоколом з баштами, на яких розміщували бійниці. У середині фортеці був майдан, на якому зводили православну церкву. По периметру майдану стояли великі довгі будинки — **курені**, де жили січовики. Ближче до частоколу розміщували склади, арсенали, ремісничі майстерні, торгові лавки.

На Січі постійно стояла військова **залога** із двох-трьох тисяч козаків, а основна маса козаків жила поза її межами в зимівниках.

Залога — військова частина, розташована в певному населеному пункті або районі зі встановленими межами для охорони та оборони його у мирні та воєнні часи.

Розгляньте гравюру з «Літописної оповіді про Малу Росію та її народ і козаків узагалі». Поміркуйте, що на ній зобразив художник.

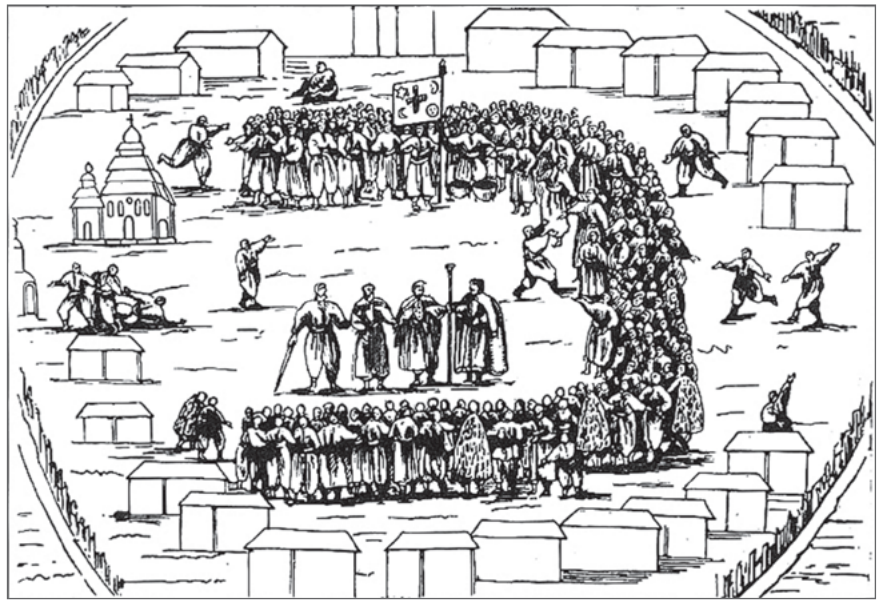

Гравюра з «Літописної оповіді про Малу Росію та її народ і козаків узагалі» О. Рігельмана. 1786

Протягом XVI–XVIII ст. **Запорозька Січ зберігала ознаки державності**: територію, закони, органи влади, особливий військово-адміністративний устрій, судочинство, дипломатичні відносини з іншими країнами. Частина істориків навіть називає її християнською козацькою республікою. Територія козацької держави — тобто землі **Війська Запорозького** — простягалася від Південного Бугу на заході до Кальміусу в Надазов'ї на сході, а північний кордон лежав уздовж Орелі на Лівобережжі та верхів'їв Інгулу й Інгульця на Правобережжі.

Найвища влада на Січі належала **козацькій раді**. На раду козаки збиралися завчасно, зазвичай на Різдво. Саме рада визначала внутрішню і зовнішню політику, вирішувала питання миру чи війни, чинила суд, обирала козацьку військову **старшину**. Найвищою виборною службовою особою був **кошовий отаман** (або просто **кошовий**), якому належала вища військово-адміністративна та судова влада. Друга особа у владній ієрархії Січі — **військовий суддя**. Була на Січі і своя канцелярія. Очолював її **писар**, який відповідав за документацію

та дипломатичне листування. Помічником кошового у військових та адміністративних справах був **осавул** — один із вищих чинів у козацькому війську.

Поміркуйте, чому Січ називають християнською республікою.

Кіш Запорозької Січі — назва центрального органу управління січової громади; назва козацького військового табору, коли в ньому перебували запорозькі старшини на чолі з кошовим отаманом, які управляли справами Війська Запорозького.

Курінь — військово-адміністративна одиниця Запорозької Січі, що складалася з кількасот козаків; очолював курінь курінний отаман.

Козацька старшина — верхівка козацтва, військове та адміністративне керівництво Запорозької Січі (кошовий отаман, військовий суддя, військовий осавул, військовий писар та курінні отамани).

Козацькі клейноди. Малюнок із дослідження Д. Яворницького «Історія українських козаків». 1892–1897

Запорозьке козацтво мало свої символи-відзнаки влади, або **клейноди**. Як-от корогву (бойовий прапор), бунчук, булаву та печатку з гербом, пірнач, литаври, значки, палиці тощо.

Булава — символ гетьманської влади. **Корогва** — бойовий прапор. **Бунчук** — штандарт полководця. **Пірнач** — різновид булави, що мала металеву головку з гострими виступами, насаджену на держално; символ старшинської влади. **Литаври** — ударний музичний інструмент у полковій музиці Війська Запорозького; засіб зв'язку між козацькими загонами (спеціальними умовними сигналами під час бою передавали накази по війську, кошу тощо).

1. Назвіть основні фактори виникнення козацтва.
2. Як було організовано козацьке господарство?
3. Визначте роль Дмитра Вишневецького у згуртуванні козацтва.
4. Чим устрій Січі відрізнявся від державного ладу Речі Посполитої? Який спосіб управління подобається вам більше? Чому?
5. Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

Знайдіть додаткову інформацію про життя козаків на Січі, про їхній побут і традиції. Проілюструйте розповідь малюнком або створіть власний тематичний комікс.

§ 9. Реєстрове козацтво. Становлення козацького стану. Козацькі повстання кінця XVI ст.

Прочитайте уривок із праці видатного українського історика XIX ст. Володимира Антоновича «Про козацькі часи на Україні».

«Польське право не знало такого стану селян, як козаки, що мали обов'язкову військову службу, й уряд не тямив тепер, куди козаків приписати. Польське право знало тільки шляхтичів, міщан та селян-кріпаків... Тоді стало відомо, що над козаками немає жодного начальства. Через те один із польських королів Степан Баторій приміркував середню міру, щоб як-небудь уладнати це діло. Він ужив правничої функції... У короля було право наймати для себе на військову службу чужинців. Цього права він і вжив задля козаків, хоч вони й були місцевий стан».

Які причини створення реєстрового козацтва визначає вчений? Порівняйте власні висновки із твердженням у тексті параграфа.

Реєстрові козаки (реєстровці) — частина українського козацтва, прийнята на військову службу владою Речі Посполитої і записана в окремий список — реєстр, звідси й назва — реєстрові козаки.

Нереєстрові козаки — частина українського козацтва, яка не потрапила до реєстру і тому втратила привілеї, визнані за козацтвом урядом Речі Посполитої.

Виникнення реєстрового козацтва, на думку деяких істориків, пов'язане з потребою у зміцненні південного кордону та проведенні воєнних кампаній проти сусідніх держав. За наказом польського короля Сигізмунда II Августа **гетьман великий коронний** Єжи Язловецький у 1572 р. прийняв на державну службу триста козаків. Очолив новостворений загін призначений королем шляхтич Ян Бадовський. Відтоді уряд Речі Посполитої почав офіційно визнавати лише **реєстрове козацтво**.

Розгляньте малюнок українського художника-реконструктора Сергія Шаменкова. Поміркуйте, чому сучасні дослідники не мають єдиної думки щодо зовнішнього вигляду козаків. Які слід провести дослідження, аби відтворити життя низових та реєстрових козаків кінця XVI ст.?

Військо Запорозьке Низове (низові козаки) — нереєстрове козацтво Запорожжя другої половини XVI — кінця XVIII ст., яке розміщувалося за порогами Дніпра.

Великий гетьман коронний — одна із головних посад у Польському королівстві до 1569 р. і Речі Посполитій; командир усієї польської коронної армії.

С. Шаменков. Старшина перших реєстровців кінця XVI — початку XVII ст. 2014

Реєстровців було звільнено від сплати податків, вони не підкорювалися місцевій адміністрації, встановлювали власне

судочинство й мали право володіти землею. Їхню окремішність від інших козацьких загонів визначали козацькі клейноди: корогва, бунчук, булава, печатка та литаври. Мали реєстровці і свій шпиталь у Трахтемирівському Успенському монастирі.

Козацьке реєстрове військо Річ Посполита першочергово формувала задля колонізації Подніпров'я та Лівобережжя. А щоб до реєстровців записувалися шляхтичі, роздавала у власність землі, як було прописано у конституції, прийнятій варшавським сеймом у 1590 р.

Чому уряд Речі Посполитої прагнув колонізувати незаселені південні землі?

«Простори пустих місць на прикордонні за Білою Церквою не приносять ніякої користі, ні державної, ні приватної, необхідно мати з них користь, щоб вони даремно не пустували. А тому за дозволом і повноваженням від усіх чинів сейму ухвалюємо, що ми будемо роздавати ті пустелі у приватну власність особам шляхетського стану за заслуги перед Річчю Посполитою по волі і розумінню нашому».

Престиж козаччини досить швидко зростав, і у 1578 р. реєстр налічував вже шістсот осіб. До королівської служби постійно долучали нових представників — переважно привілейованої верстви українського і польського походження. Тому кількість реєстрових козаків поступово зростала. Козацьку старшину, ймовірно, все ж становили здебільшого шляхтичі.

Що могло спонукати шляхту доєднуватися до козацтва?

Український історик Дмитро Яворницький зауважував, що козацтво мало доволі складну структуру. Так, вільні козаки, які жили у пониззі Дніпра, за порогами, називалися запорозькими козаками, тобто **Військом Запорозьким Низовим**. Однак до середини XVI ст. називали себе запорозькими і козаки, які жили вище порогів, тобто у містах та селах — так звані **городові козаки**. Вони відокремилися від Війська Запорозького Низового, осіли в українських містах і селах, відтак не мали жодної підстави називатися запорожцями. Та в офіційних документах вони довго зазначалися як **Військо Запорозьке Городове**. Низові ж козаки, назавжди відділившись від городових, стали іменуватися по праву **запорожцями** та **січовиками** й чітко відрізняли себе від городових козаків.

Козацькі повстання кінця XVI ст.

Після закінчення війни Речі Посполитої проти Московського царства у 1581 р. активізувалися козацькі напади на Молдавське князівство, турецьку фортецю Аккерман (нині — м. Білгород-Дністровський, що поблизу Одеси), кримські улуси і навіть на Гезлев (нині — м. Євпаторія у Криму). Це призвело до одного з найбільших татарських набігів на Поділля і Галичину, коли татарська кіннота дійшла до Львова. Лише об'єднавшись зі шляхтою, козакам вдалося спинити наступ. Однак османський султан погрожував новим походом, тому в 1590 р. польський сейм прийняв **«Порядок щодо низовиків та України»**. За цією ухвалою козаки переходили під нагляд коронного гетьмана та призначеного ним старшого, відтепер ротмістрами й сотниками могли бути тільки шляхтичі. Реєстровці ж мали заприсягтися, що вони без дозволу не перетнуть кордону «ні водою, ні сушею з метою грабунку і війни з сусідніми державами, не перейматимуть купців... не прийматимуть нікого до свого товариства поза волею старшини».

На втілення цього рішення потрібні були кошти і серйозна військова сила, яких Річ Посполита не мала. Відтак серед козацтва наростало невдоволення, і у **1591 р.** через приватний конфлікт за землю представника старшини Криштофа Косинського та білоцерківського старости князя Януша Острозького розпочалося **перше масштабне козацьке повстання**. Косинський захопив Білу Церкву, заволодів зброєю і відступив до Трипілля, — мабуть, готувався оборонятися. Але несподівано його виступ підтримало козацтво Київщини (у Переяславі й Києві козаки захопили замки і забрали з них зброю), Брацлавщини та Волині.

Пам'ятник повстанню Косинського у Білій Церкві. 1979

Поміркуйте, чому козацтво відгукнулося на приватний конфлікт Криштофа Косинського.

За свідченнями істориків, князі Острозькі намагались отримати допомогу від короля Сигізмунда III Вази, однак той вважав конфлікт особистою справою Косинського та Острозьких. Тож на початку 1593 р. князі Острозькі самотужки зібрали **надвірне**

(тобто приватне) військо та шляхетське **ополчення** і пішли наступом на козаків. У лютому 1593 р. під містечком П'ятки (нині — с. П'ятка на Житомирщині) відбулася битва, у якій Криштоф Косинський зазнав поразки і втратив гетьманство, а у травні 1593 р. — загинув. Однак це не спинило козацького повстання, і воєвода руський князь Ярема Вишневецький змушений був визнати традиційні козацькі права. У жовтні того ж року повстанці виступили на Київ і домоглися подібного від київського уряду. Так козаки фактично відновили свій вплив на Придніпров'ї, після чого майже повністю зосередилися на боротьбі проти турків і татар.

Простежте хід повстання за картою. Поясніть, чому козакам вдалося так довго і успішно протистояти польській владі.

Королівська влада не відреагувала на порушення козаками сеймової ухвали щодо низовиків, бо жваво обговорювала ідею антиосманської коаліції, що формувалася для участі в австро-турецькій війні. І певну ставку на боротьбу з турками робила саме на козацькі сили, які з кінця XVI ст. привертали чималу увагу Європи.

Восени 1594 р. до України прибув спеціальний посол Папи Римського Алессандро Комулович, аби умовити Костянтина-Василя Острозького взяти участь у війні. Однак переговори були невдалими, і Комулович вирішив зустрітися з одним із козацьких ватажків. Імовірно, ним був Северин Наливайко.

Чому, на вашу думку, прихильники антиосманської коаліції прагнули заручитися підтримкою козацтва?

Северин Наливайко

Н. Павлусенко. Северин Наливайко. 2005

Про Северина Наливайка нам відомо небагато. Традиційно його вважають сином гусятинського ремісника, але вчені схиляються до думки, що це данина тогочасній польській традиції, яка називала козаків хлопством і збунтованою черню, хоча насправді більшість старшини походила зі шляхти.

Северин Наливайко був учасником походів на Молдавське князівство та Королівство Угорське. Його загін здійснив рейд білоруськими землями за маршрутом Луцьк — Слуцьк — Бобруйськ — Могильов — Річиця й установив повний контроль над Волинню, де було введено козацький суд і стягування податків на користь Війська Запорозького.

Покозачення — самовільне набуття козацьких прав представниками інших соціальних груп і верств українського соціуму.

Присутність козаків на Волині спричинила стрімке зростання селянських втеч і **покозачення населення**. Однак більшість козацьких ватажків не мала чіткої мети і розглядала свої дії як підготовку до нових походів проти турків. А от Наливайко планував так звані походи за православну віру проти османів. Однак Річ Посполита не збиралася воювати із султаном, ба більше, заради відновлення миру з Османською імперією козакам заборонено було виступати проти турків. Відтак багатотисячне козацьке військо спрямувало своє невдоволення проти польського уряду і шляхти загалом. У результаті у лютому 1596 р. королівське військо під командуванням коронного гетьмана Станіслава Жолкевського розпочало каральний похід проти козаків, і **28 лютого 1596 р.** у с. Мацієвичі (нині — Хмельницька область) відбувся **перший в історії бій між козаками й урядовими військами**.

Після цього було ще кілька збройних сутичок, найбільшою з яких стала битва під Білою Церквою навесні 1596 р. Незважаючи на втрати, козаки вистояли й відступили за Дніпро до Переяслава, а у середині травня коронне військо перейшло Дніпро, наздогнало та розгромило

обоз повстанців під Лубнами біля річки Солониця. Почалася двотижнева облога **козацького укріплення** — табору, зміцненого чотирма рядами возів, ровами й насипними валами. Під безперервним гарматним обстрілом козаки погодилися видати провідників повстання полякам. Умовою їхньої капітуляції була обіцянка Жолкевського, що після складення зброї козаків відпустять неушкодженими. Але поляки не дотримали обіцянок.

Так завершилося повстання 1594–1596 рр., або, як пише Наталя Яковенко, «перша справжня війна Корони Польської з козаками». Ватажків повстання було страчено того ж літа у Львові, а Наливайка після майже річного слідства показово скарали на смерть у Варшаві. Описуючи страту Наливайка, хроніст Йоахим Бєльський зазначив: «Була то особа красна, до того ж і воїн не останній...»

1. Визначте найважливіші дати з історії козацтва у XVI ст.
2. Які причини і наслідки утворення реєстрового козацтва?
3. Поміркуйте, чому повстання під проводом Косинського та Наливайка зазнали поразки.
4. Виконайте онлайн-вправу.

Знайдіть на карті місця найбільших сутичок.

Повстання 1594–1596 рр.

Домашнє завдання

Визначте пункти, за якими можна порівняти козацькі повстання під проводом Косинського та Наливайка. Складіть на їх основі таблицю, висновком до якої буде підсумок визначення спільних і відмінних рис.

§ 10. Походи козаків першої чверті XVII ст. Петро Конашевич-Сагайдачний. Хотинська війна

Протягом 1596–1625 рр. найяскравішими постатями з-поміж козацьких ватажків були легендарний **Самійло Кішка** та уславлений **Петро Конашевич-Сагайдачний**.

Прочитайте матеріал про Самійла Кішку. Чому, на вашу думку, його позицію з козацького питання називали поміркованою?

Петро Конашевич-Сагайдачний

Значний вплив на історію козацтва початку XVII ст. здійснив Петро Конашевич-Сагайдачний.

Розгляньте портрет Петра Конашевича-Сагайдачного. Поміркуйте, якими рисами був наділений козацький ватажок, якщо його сучасник Якуб Собеський, батько майбутнього короля Яна III Собеського, характеризував гетьмана так:

«Цей Петро Конашевич, муж рідкісної мужності й зрілості у судженнях, винахідливий у словах і вчинках... в очах майбутнього потомства гідний стати поряд з найвизначнішими в Польщі людьми свого часу».

Н. Павлусенко. Петро Конашевич-Сагайдачний. 2005

Відомості про походження та молоді роки гетьмана дуже обмежені. Учені вважають, що він народився у 1577 або 1578 р. у родині руського шляхтича з-під Перемишля. Протягом 1580–1590 рр. Конашевич-Сагайдачний навчався в Острозькій академії, а у другій половині 1590-х років нібито служив у київського земського судді Яна Аксака. На Запоріжжя прийшов, імовірно, у 1600 р. А от початок його гетьманування припадає на період між 1605 і 1610 рр. Ще більше авторитет Сагайдачного серед козацтва зріс після 1614 р., коли під його проводом відбулося кілька гучних морських походів: у 1614 р. — на малоазійський порт Синоп; у 1615 р. — до околиць Стамбула; у 1616 р. — на Кафу (нині — м. Феодосія у Криму), Трапезунд (нині — м. Трабзон у Туреччині) та Босфорське узбережжя.

Невідомий художник. Козаки здобувають Кафу. Гравюра. 1622

Розгляньте гравюру із книги Касіяна Саковича «Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного» та сучасну реконструкцію зображеної на гравюрі події Артура Орльонова. Які епізоди походу відображені на ілюстраціях?

А. Орльонов. Козаки гетьмана Петра Сагайдачного здобувають Кафу. 2010

Прочитайте, як описує події 1616 р. поблизу Кафи та Трапезунда дослідниця українського козацтва Олена Апанович. Визначте найважливіші подробиці описаних подій.

Інформація про козацькі успіхи поширювалася в Європі завдяки європейським дипломатам, що перебували в Стамбулі. Перемоги козацького війська трактували як тріумф християнського духу над начебто непереможною мусульманською імперією. Щодо українських земель, то на них завдяки рішучості і звитязі запорожців стали поширюватися перекази, головним персонажем яких був героїчний лицар-козак.

Розгляньте карту. Покажіть найважливіші походи початку XVII ст.

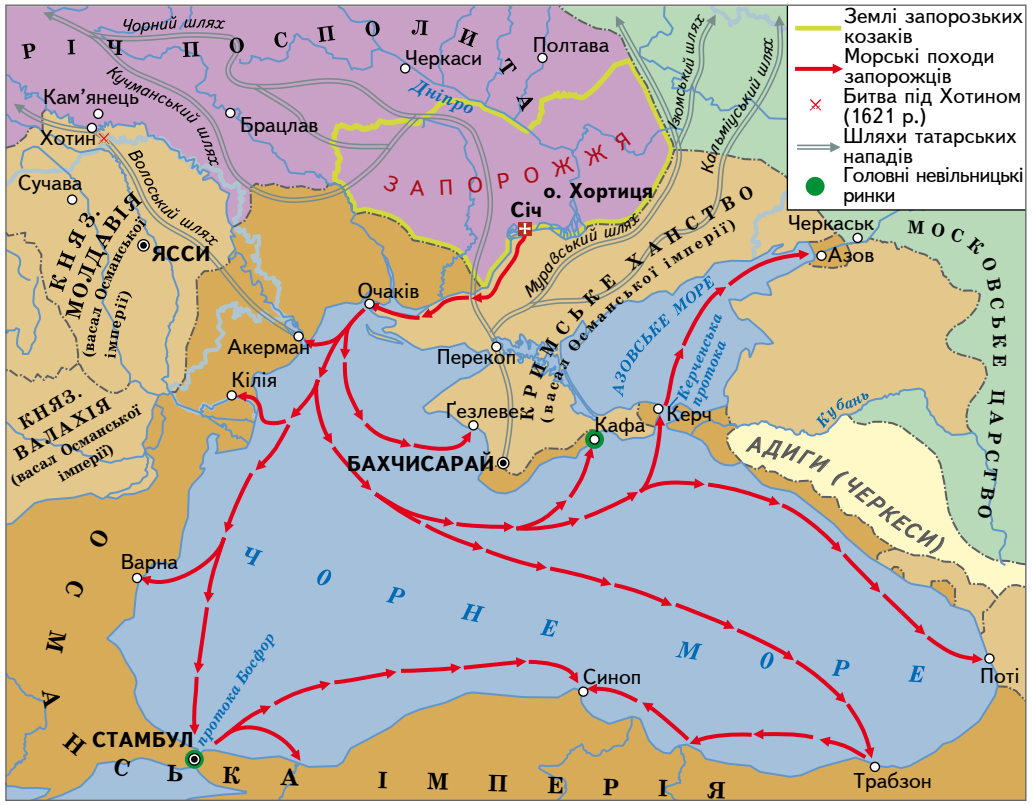

Із владою Речі Посполитої Сагайдачному вдавалося зберігати відносний спокій. По-перше, гетьман суворо карав запорожців за непослух. По-друге, він провадив компромісну політику, завдяки якій козацтво отримало легальне положення у державі. Сагайдачний вміло

маневрував між противниками козацтва серед урядовців та радикально налаштованими низовиками. Наприклад, спочатку він поступався вимогам королівських комісарів щодо скорочення кількості реєстрових козаків і спалення свого флоту. Але невдовзі Військо Запорозьке знову отримувало раніше здобуті права, оскільки Річ Посполита вже не могла відмовитися від потужного, гарно озброєного козацького війська.

У 1617–1618 рр. король польський і великий князь литовський Владислав IV Ваза, який претендував на московський престол, зробив останню спробу захопити Москву. Однак шляхта, що брала участь у поході, відмовилася воювати, посилаючись на свої привілеї. Тоді король звернувся по допомогу до Сагайдачного. Згоду на участь у поході до Московського царства гетьман обумовив вимогою розширити козацькі права. Додалася, на думку дослідниці Олени Апанович, ще й неприязнь багатьох козаків до царського уряду Михайла I Романовича (Михайла Федоровича). Його дипломати спонукали Османську імперію та Кримське ханство до нападів на Річ Посполиту з півдня, що загрожувало насамперед Україні.

Навесні 1618 р. Сагайдачний із двадцятитисячним військом вирушив з України до Московського царства — і козаки здобули міста Ливни, Єлець, Михайлов, захопили московське посольство, яке їхало до Криму, розбили військовий загін князів Пожарського та Волконського, знищивши біля Донського монастиря рать, що виступила з Москви. Сагайдачний майже без перешкод підійшов до царської столиці й розпочав її облогу. Вже визначено було час наступу — ніч проти свята Покрови. Однак коли козаки кинулися в атаку, Сагайдачний несподівано звелів її припинити.

Поміркуйте, що могло стримати гетьмана.

Існує версія, що два найманці-французи перебігли до московитів і розкрили польський задум підірвати вночі Тверські й Арбатські ворота — входи до Москви. Тож коли підривники прибули на місце, пролунав дружний гарматний залп. Так було провалено план захоплення Московського царства. Та вже у грудні 1618 р. було укладено **Деулінське перемир'я**, за яким Московія змушена була поступитися Речі Посполитій Смоленськом, Черніговом, Новгород-Сіверським, Стародубом та іншими містами. Сагайдачний же з козаками повернувся в Україну.

Хотинська війна

Важливу роль відіграло козацтво й у **Хотинській війні 1620–1621 рр.** У відповідь на зухвалі козацькі походи до Речі Посполитої вирушило стоп'ятдесятитисячне регулярне військо Османської імперії. У липні 1621 р. турки перейшли Дунай. А наприкінці серпня вони зустрілися під Хотином з тридцятип'ятитисячною королівською армією, до якої в останню мить приєдналося близько сорока тисяч козаків на чолі із Сагайдачним. Виснажливі бої, основний удар яких прийняли на себе козацькі формування, тривали протягом усього вересня. І лише на початку жовтня було укладено мир.

Сучасник тих подій вірменський хроніст із Кам'янця-Подільського залишив такі свідчення: «Якби козаків не було [під Хотином], один Бог знає, чи не були б поляки знищені за три-чотири дні».

Проте допомога козаків у важкому протистоянні мало вплинула на їхні відносини із владою Речі Посполитої. Тож після смерті Петра Сагайдачного у 1622 р. від поранення, отриманого у Хотинській кампанії, конфлікт знову загострився.

1. Визначте основні досягнення козаків під час морських походів початку XVII ст.
2. Поміркуйте, чому початок XVII ст. називають «добою героїчних морських походів».
3. Стисло охарактеризуйте діяльність Петра Конашевича-Сагайдачного.
4. Виконайте онлайн-вправу.

Хотинська фортеця. Сучасний вигляд

Ю. Брандт. Битва під Хотином. 1857

Домашнє завдання

1. Намалюйте ілюстрацію до теми «Героїчні морські походи козаків».
2. Складіть історичний портрет Петра Конашевича-Сагайдачного.

§ 11. Козацько-селянські повстання 20–30-х років XVII ст. «Ординація Війська Запорозького реєстрового»

На початку 1620-х рр. учергове загострилися відносини козацтва з урядом Речі Посполитої, адже за умовами мирного договору 1621 р., укладеного після Хотинської битви, козакам було заборонено судноплавство по Дніпру та вихід у Чорне море. Окрім того, польський уряд не виплатив зароблених грошей, ще й скоротив реєстр. У відповідь козацтво продовжило походи на володіння кримського хана й османського султана, порушуючи умови мирного договору. А коли королівський посол на Запорожжі дорікнув козакам, вони заявили: «Мир укладав король, а не ми!»

Частина учасників Хотинської війни повернулася до шляхетських маєтків, але відмовилася виконувати повинності — особливо у Київському воєводстві, де чимало місцевих жителів покозачилося, тобто самовільно проголосило свою належність до козацького стану.

Марко Жмайло. Михайло Дорошенко

А. Томін. Михайло Дорошенко. 2012

Для придушення козацько-селянського руху на Київщину у 1625 р. було спрямовано тридцятитисячне військо коронного гетьмана Станіслава Конецпольського. Проти шляхти виступили об'єднані сили місцевих повстанців та запорожців (майже двадцятитисячне військо) на чолі з гетьманом Марком Жмайлом. Найбільша битва відбулася в урочищі Ведмежі Лози поблизу Курукового озера. Жодна сторона не могла перемогти. Тож старшина вирішила усунути від влади Марка Жмайла і передала гетьманську булаву Михайлові Дорошенку, який уклав **Куруківський договір**. Згідно з цим договором усіх повстанців було амністовано (помилувано), козацький реєстр збільшився удвічі — із трьох до шести тисяч, а щорічна плата реєстровцям виросла до шістдесяти тисяч злотих. Однак козакам було заборонено втручатися в релігійні справи на українських землях, здійснювати морські походи і мати відносини з іноземними державами.

Знайдіть на карті місце укладання козацько-польської угоди 1625 р.

Тарас Трясило

Після закінчення війни зі Швецією 1626–1629 рр. польський уряд значну частину своїх військ розмістив на утримання в Україні, що призвело до невдоволення селянства, адже польські **жовніри** грабували місцевих, до того ж зростали релігійні утиски.

Жовніри — солдати польської армії.

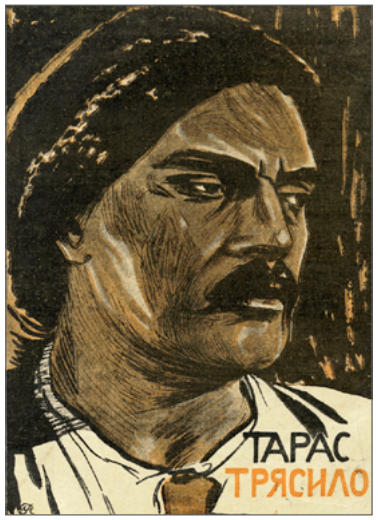

Постер до кінофільму «Тарас Трясило». 1926

Так початком нового козацького повстання стала відмова запорожців коритися гетьману реєстровців Григорію Чорному. У березні 1630 р. козаки, обравши ватажком Тараса Федоровича (Трясила), вирушили із Січі. Повстання швидко охопило Полтавщину та значну частину Лівобережжя. Цікавий факт: Тарас Трясило першим серед козацьких ватажків звернувся з універсалами до всіх, хто був колинебудь козаком і хто хоче ним стати, закликаючи битися за віру і давні вольності. У відповідь до нього приєднувалися **випищики** (козаки, вилучені з реєстру), міщани й покозачені селяни. Коли Трясило із військом підступив до Корсуня, на його бік перейшла більшість зосереджених там реєстровців.

Невдовзі козаки підійшли до Переяслава. Проти повстанців знову було кинуто війська коронного гетьмана Конецпольського. Майже три тижні тривали кровопролитні бої. Ніч, коли невеликий загін повстанців знищив **Золоту роту** — добірне шляхетське формування, що охороняло штаб Конецпольського, увійшла під назвою **«Тарасова ніч».**

Прочитайте уривок з поеми Тараса Шевченка «Тарасова ніч».

Лягло сонце за горою,
Зірки засіяли,
А козаки, як та хмара,
Ляхів обступали.
Як став місяць серед неба,
Ревнула гармата,
Прокинулись ляшки-панки –
Нікуди втікати!
Прокинулись ляшки-панки
Та й не повставали.
Зійшло сонце — ляшки-панки
Покотом лежали.

Який епізод повстання, на вашу думку, поетично описав Кобзар?

Зазнавши значних втрат, коронний гетьман змушений був піти на переговори. Козацько-старшинська верхівка знову усунула ватажка від керівництва, і Тарас Трясило мусив із частиною прибічників повернутися на Запорожжя. Старшина ж уклала компромісну **Переяславську угоду 1630 р.**, за якою зберігалася дія основних пунктів Куруківської угоди, а козацький реєстр виріс до восьми тисяч осіб.

Порівняйте хід повстання 1625 р. з подіями 1630 р., використовуючи карту.

Хоча Тараса Трясила й усунули від керівництва повстанням, він, як стверджують дослідники, і надалі відігравав помітну роль в історії козацтва. Імовірно, у 1631–1632 рр. Тарас Трясило організовував морські походи, а згодом був учасником Смоленської війни. Збереглися уривчасті свідчення про участь Трясила у виступі під проводом Івана Сулими.

Якими рисами характеру, на вашу думку, визначався Тарас Трясило?

Іван Сулима

Н. Павлусенко.
Гетьман Іван Сулима. 2013

У 1635 році поляки завершили будівництво Кодацької фортеці на Дніпрі, яка заблокувала рух втікачів на Запорожжя та рейди запорожців у верхів'я Дніпра. Того ж року гетьман Іван Сулима на чолі загону січовиків знищив кодацький гарнізон та зруйнував фортечні мури. Але козацького ватажка було підступно схоплено реєстровцями і видано польській владі.

Оскільки інформації про виступ Івана Сулими в історичних джерелах надзвичайно мало, історики по-різному визначають масштаб і наслідки цього повстання. Однак про його серйозний розмах свідчить залучення майстрів із «козацької дипломатії» — польських комісарів Лукаша Жолкевського та Адама Киселя. Вони швидко «майже цілком розсипаною шкатулкою» із грошима переконали реєстрову старшину залишитися лояльною до уряду.

Розгляньте карту. За підписом визначте, на які етапи історики поділяють повстання. Порівняйте свої висновки з текстом підручника.

Повстання під проводом Остряниці

Новим масштабним виступом стало селянсько-козацьке повстання 1637–1638 рр., яке очолили Павло Бут (Павлюк), Дмитро Гуня та Яків Остряниця (Яків Острянин, Іскра Яцко). На початковому етапі лідером повстання став гетьман нереєстрового козацтва Павло Бут, який зібрав під свої знамена майже десять тисяч осіб. Повстання поширило свій вплив на все Подніпров'я. Наприкінці 1637 р. під Кумейками поблизу Черкас відбулася вирішальна битва. Козацьке військо зазнало поразки, а невдовзі після невдалого бою біля Боровиці гетьману Миколі Потоцькому було видано Павла Бута та інших ватажків.

Невідомий художник.
Яків Остряниця. XVII

Однак поразка не зупинила повстанців, і вже навесні 1638 р. козаки знову виступили проти польських військ. Спочатку повстання очолив Яків Остряниця, потім — Дмитро Гуня. Та сили були нерівними, особливо коли на допомогу полякам прийшли жовніри магната Яреми Вишневецького. Після поразки в бою під с. Жовнин (нині — с. Жовнине Черкаської області) повстанці змушені були капітулювати. Яків Остряниця із залишками свого війська перейшов кордон Московського царства та оселився у **Слобідській Україні**.

Слобідська Україна (Слобожанщина) — історико-географічний край у східній частині України та у прикордонні Московії; межувала на заході з Гетьманщиною, на півдні — із Запорожжям і володіннями Кримського ханства, на сході — з Доном, на півночі — з Московією.

«Ординація Війська Запорозького реєстрового»

На козацьких радах 1638 р. у Києві та Масловому Ставі на Канівщині реєстровці під тиском польського уряду визнали ухвалену сеймом постанову **«Ординація Війська Запорозького реєстрового»**,

за якою було скасовано козацьке самоврядування, число реєстрових козаків зменшилося до шести тисяч. Козаки мали право селитися лише у трьох староствах — Черкаському, Чигиринському та Корсунському. Замість обраного гетьмана уряд направляв свого комісара. Нереєстрові козаки переходили до стану посполитих.

Прочитайте текст присяги, яка міститься у положеннях «Ординації Війська Запорозького реєстрового». Які обмеження мали визнати козаки?

«Я, [такий-то], присягаю Господу Богу, в Святій Трійці єдиному, що на цій посаді вірно і віддано буду служити найсвітлішому Владиславу IV, королю... сваволю козацьку по моїй можливості буду заспокоювати, заздалегідь запобігати бунтам і про останні гетьмана коронного вчасно повідомляти, чинити справедливість потерпілим від козаків, а козакам кривд і несудових присудів не чинити. Буду додержуватися всіх вказівок і в усьому коритися наказам гетьмана...»

Повстання 1620–1630-х років не досягли бажаного успіху, вони свідчили про великі проблеми в економічному, релігійному та соціальному розвитку на південно-східних теренах Речі Посполитої. Становлення козацтва як окремої суспільної верстви і боротьба за свої права і привілеї, зокрема через повстання, давали унікальний досвід. Саме цей досвід робив неминучим нове велике повстання.

1. Стисло охарактеризуйте причини повстань 1620–1630-х років.
2. Поміркуйте, чому козакам не вдавалося досягти бажаного.
3. Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

1 Складіть хронологічну задачу на основі дат, які зустріли в параграфі, та найважливіших подій історії українських земель другої половини XVII ст.

2 Заповніть таблицю. Зазначте час повстання, характеристику виступу та його наслідки.

Козацькі повстання 20–30-х років XVII ст.

Час повстання	Характеристика виступу	Наслідки повстання

Практична робота

Опис на основі джерел військового мистецтва, традицій та побуту козацтва

Досліджуємо історичні джерела

Прочитайте уривки із книги інженера і військового картографа французького походження Гійома Левассера де Боплана «Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн» (1660).

1 «Вони надзвичайно міцні статурою, легко переносять спеку і холод, голод і спрагу, невтомні на війні, мужні, сміливі, а швидше нерозважливі, бо не дорожать власним життям. Де найбільше вони проявляють спритності та доблесті, так це б'ючись у таборі (табори — це вози, якими козаки прикриваються, коли рухаються по відкритому степу) під прикриттям возів...

Однак правда й те, що сотня цих козаків під прикриттям табору не побоїться і тисячі поляків чи навіть [кількох] тисяч татар. Якби вони були такі ж доблесні верхи, як і на землі, то, гадаю, були б непереможними...»

Які сильні і слабкі сторони козацької військової майстерності визначив Гійом де Боплан? Які риси козаків-воїнів зауважив автор книги?

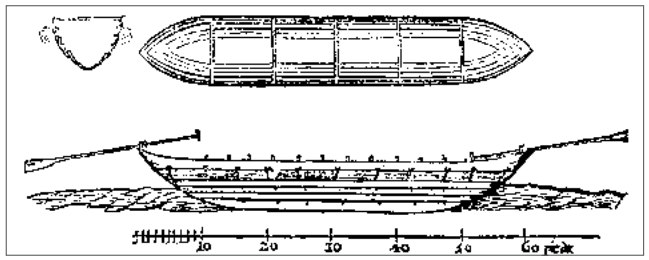

Г. де Боплан. Козацька «чайка». 1660

2 «Вони вирушають до Військової Скарбниці [Sczabenisza Worskowa], місця свого збору, і будують тут судно близько 60 стіп завдовжки, 10–12 стіп завширшки і 12 — завглибшки. Таке судно не має кіля; його основа — це човен з верби або липи, довжиною до 45 стіп. Збоку він обшивається і вивершується дошками від 10 до 12 стіп завдовжки

і до однієї стопи завширшки, які прибиті [дерев'яними] цвяхами, причому кожен ряд унапуск на наступний, як і в звичайних річкових судах, і так доти, доки [човен] не досягне 12 стіп у висоту і 60 у довжину, розширюючись у міру підвищення. Та це зрозуміліше на рисунку, який я в загальних рисах накидав... Звичайно, з кожного боку від 10 до 15 весел, і швидкість більша, ніж у турецьких веслових галер. Є також і щогла, на якій вони [козаки] напинають досить невправно зроблене вітрило; використовують його лише в тиху погоду, а при сильному вітрі воліють веслувати, їхні човни не мають верхньої палуби, і коли наповнюються водою, очерет, прив'язаний довкола човна, не дає йому затонути».

Поміркуйте, чому козаки споруджували такі прості човни.

Прочитайте опис козака з дослідження професора Володимира Голобуцького.

«Заможні козаки вбиралися в дорогі каптани або жупани з червоного і синього єдвабу чи сукна, що застібались до самого підборіддя, в сукняні кунтуші з відкритими рукавами, оздоблені золотим або срібним позументом і ґудзиками, в широкі шаровари червоного або синього кольору. Жупан підперізувався довгим шовковим паском, що кілька разів обмотувався навколо стану. На голові носили сукняну шапку з довгим звислим верхом із китицею на кінці, пообшивану дорогим хутром, або смушкову шапку, сукняний верх якої був прикрашений золотим або срібним позументом. Взувались заможні козаки в червоні сап'янці, часто підбиті срібними підковами».

Прочитайте уривок з «Думи про Феська Ганжу Андибера». Поміркуйте, чим була зумовлена різниця в описі козацького вбрання у різних джерелах.

На козаку, бідному нетязі,
Три сиром'язі,
Опанчина рогозовая,
Поясина хмельовая.
На козаку, бідному нетязі,
сап'янці —
Видно п'яти й пальці,
Де ступить — босої ноги слід пише.

А ще на козаку, бідному нетязі,
шапка-бирка —
Зверху дірка,
Хутро голе, околиці біг має –
Вона дощем покрита,
А вітром на славу козацьку
підбита...

Пригадайте, чи зустрічали ви назви козацьких страв. Прочитайте про козацьке меню, описане Гійомом де Бопланом. Дослідники вважають, що тут автор згадує одну з найвідоміших перших страв — козацьку тетерю. Відомо, що тісто з житнього борошна козаки в морських походах возили із собою в діжках разом із кашею з пшона. Це слугувало їм єдиною поживою на човнах або на чатах, коли не можна було розводити вогню, щоб не відкритися ворогам.

«Мороз не менш пекучий і по-руйнівному всесильний... На них [страждання від морозу] швидше наражаються тоді, коли не п'ють і не їдять ніякої гарячої страви. Вони [тутешні мешканці], як правило, споживають її тричі на день; вона складається з гарячого пива з невеликим додатком масла, перцю та хліба, що заміняє їм суп і оберігає нутрощі від холоду».

Поміркуйте, чим були зумовлені особливості козацької кухні. Знайдіть додаткову інформацію про традиції козаків. Представте результати своєї роботи у вигляді постера чи презентації.

Узагальнення і тематичний контроль

1 Розгляньте карту. Які події можна охарактеризувати за її допомогою? Визначте наслідки подій, позначених на ній.

2 Прочитайте уривок зі свідчень хроніста Йоахима Бєльського. Визначте дату і місце описаних подій. Які наслідки мали ці події для козацтва?

«Козаки отаборилися в чотири ряди возів і навколо облаштували рів і вал, аж возів видно не було... Отже, нашим важко було заподіяти штурмом. Вони лише на них звідусіль нападали й звідусіль їм дошкуляли, так що ні худоби, ні коней не могли вони нікуди на випас випустити і через те помирали з голоду... Козаки, неминучу загибель свою бачачи, хотіли видати проводирів своїх — Шаулу, Шостака та Наливайка. Але Наливайко, помітивши це, почав із полком своїм чинити їм опір; потім майже на присмерку зчинився серед них великий гамір, аж у нашому обозі було чути. Козаки, схопивши Наливайка в рові при спробі втекти, видали його й самі привели до гетьмана коронного; другого дня хотіли вони видати й інших, а також віддати гармати й хоругви, скласти зброю й принести присягу, аби їх від страти звільнили. Та не схотів гетьман їм обіцяти... Наші одразу кинулись на них, так що не змогли вони ні вишикуватися, ні взятися до зброї...»

3 Виконайте тестові завдання. Правильні відповіді запишіть у зошит. Обговоріть свої висновки з однокласниками й однокласницями.

1. Першу Запорозьку Січ було засновано
А 1514 р. **Б** 1556 р. **В** 1588 р. **Г** 1590 р.

2. Кому належала найвища влада в Запорозькій Січі?
А кошовому отаману **В** січовій раді
Б курінному отаману **Г** військовій старшині

3. Коли було укладено перший реєстр, відповідно до якого Сигізмунд II Август створив наймане козацьке формування?
А 1556 р. **Б** 1572 р. **В** 1578 р. **Г** 1596 р.

4. Затвердження у 70-х роках XVI ст. урядом Речі Посполитої реєстрового війська стало політичним і правовим
А зрівнянням у правах польської шляхти та козацтва.
Б визнанням козацтва як нового соціального стану.
В припиненням масового покозачення селян і міщан.
Г вирішенням релігійного конфлікту.

5. Укажіть роки повстання під проводом Криштофа Косинського.
А 1588–1590 рр. **В** 1590–1592 рр.
Б 1589–1591 рр. **Г** 1591–1593 рр.

6. Яку турецьку фортецю розгромили козаки у 1616 р. та звільнили тисячі бранців з її невільничого ринку?
А Кафу **Б** Варну **В** Кілію **Г** Трапезунд

7. Наслідком яких подій стало прийняття документа, уривок із якого наведено?

«Протягом цих шести тижнів козаки мусять скласти правильні реєстри, які не перевищують 6 тисяч із зазначенням, скільки їх живе в кожному старостві. З числа 6000 козаків 1000 або більше, на розсуд коронного гетьмана і з відома їхнього старшого, залежно від умов часу, мусять перебувати на Низу за порогами і там виконувати свою службу».

А походу Петра Конашевича-Сагайдачного до Московії на підтримку королевича Владислава
Б козацького повстання 1625 р.
В страти Івана Сулими
Г поразки польських військ під Цецорою

8. Установіть відповідність між подією та її наслідками

1 повстання під проводом Марка Жмайла	**А** зруйнування Кодацької фортеці
2 повстання на чолі з Тарасом Федоровичем (Трясилом)	**Б** Куруківська угода
3 виступ Івана Сулими	**В** Переяславська угода
4 повстання 1637–1638 рр.	**Г** Деулінське перемир'я
	Д поразка козаків у битві під Кумейками

9. Чим уславився гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний? (Укажіть три відповіді.)
1 сприяв відновленню вищої ієрархії православної церкви на українських теренах
2 очолював вдалі морські походи козаків проти Османської імперії
3 знищив фортецю Кодак, збудовану поляками для контролю над Запорозькою Січчю
4 збудував першу Запорозьку Січ на о. Мала Хортиця
5 навчався у Краківському університеті
6 відстоював інтереси української шляхти на Люблінському сеймі
7 відіграв вирішальну роль у перемозі польсько-козацького війська в битві під Хотином

РОЗДІЛ 3

Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.

§ 12. Причини та початок Національно-визвольної війни. Події 1648–1649 рр.

Розгляньте схему і накресліть її у зошиті. Прочитайте матеріал параграфа і заповніть пусті поля.

Причини Національно-визвольної війни

Посилення визисків з українського селянства

У середині XVII ст. на українських територіях, що входили до складу Речі Посполитої, суттєво ускладнилася соціально-економічна ситуація. Так, під час Тридцятилітньої війни саме Річ Посполита була одним із головних експортерів хліба. До прикладу, найбільший польський порт Ґданськ протягом 1583–1648 рр. у два з половиною раза збільшив відвантаження зерна. Аби експортувати стільки хліба, земельні магнати збільшували і розширювали фільварки, — як наслідок, посилилося кріпацтво, збільшились обсяги панщини. У Східній Галичині та на Волині панщина становила п'ять-шість днів на тиждень. За свідченням очевидця тих подій Гійома де Боплана, багатьом українським селянам жилося «гірше, ніж галерним невільникам».

У непростій ситуації опинилося й міщанство, особливо в тих містах, які перебували в приватній власності феодалів, адже воно виконувало повинності, сплачувало податки, ще й церковну десятину. Призупинився розвиток торгівлі, бо знать користувалася правом безмитного вивезення своїх товарів і монополією на виробництво та перероблення різних видів продукції. Конкурувати зі шляхтою за таких умов було складно.

Козацтво теж було незадоволене своїм становищем. У середині XVII ст. авторитет, вплив, активність та слава козацького війська невпинно зростали, а права дедалі більше обмежувалися.

Перебувала у скрутному становищі й Православна церква, тоді як Католицьку уряд Речі Посполитої всіляко підтримував. Один за одним на українських територіях виростали **костели**, колегіуми та школи єзуїтів, дедалі більше поширювалося захоплення й передавання католикам, а то і руйнація православних культових споруд, посилювалися утиски православних.

Костел — римо-католицька церква.

Незважаючи на так зване десятиліття золотого спокою, «стоголова козацька гідра, у якої, — за висловом польського магната коронного гетьмана Миколи Потоцького, — замість відтятої голови негайно виростає друга, лише завмерла в очікуванні миті, коли найменший випадок стає іскрою, з якої вибухне полум'я». Такою іскрою, а потім і лідером запорожців став Богдан Хмельницький.

Богдан Хмельницький

Народився Богдан (Зіновій) Хмельницький у 1595 р. в Суботові поблизу Чигирина (нині — село у Черкаській області) у родині дрібного українського шляхтича. Освіту здобув, імовірно, в одній із київських шкіл та у Львівській єзуїтській колегії. Хмельницький володів кількома мовами, знався на історії, юриспруденції, військовій справі. З юнацьких років був на військовій службі. Брав участь у походах проти Кримського ханства, під час повстань 1630-х років виступав на боці козаків.

Н. Павлусенко. Богдан Хмельницький. 2016

Під час національно-визвольних змагань виявив себе видатним державним діячем, досвідченим полководцем, тонким дипломатом.

Чимало істориків дискутує, що послугувало приводом участі Богдана Хмельницького у Національно-визвольній війні. Можливо, особиста драма? Відомо, що у 1647 р.

чигиринський підстароста Данило Чаплинський наскочив на Суботів, сильно побив канчуками сина Хмельницького — Остапа, від чого хлопчик і помер. Коли ж Хмельницький пішов шукати правди у короля, той, як стверджують перекази, відповів: «Хіба у тебе, дурню, немає шаблі?»

Поміркуйте, як особиста трагедія вплинула на Хмельницького.

Існує припущення, що Хмельницький з однодумцями мав намір восени 1647 р. раптово вдарити по **ставці** урядового козацького комісара Яцека Шемберка в Трахтемирові, щоб захопити зброю та клейноди. Проте їх викрили, Хмельницького арештували, і лише завдяки товаришам майбутній гетьман зміг втекти та дістатися до Січі.

Ставка — орган вищого військового управління.

Битва біля Жовтих Вод

На початку 1648 р. Богдан Хмельницький зібрав перший повстанський загін, налагодив зв'язок із козаками на Січі і лише за два дні — 24–25 січня — захопив січові човни та провіант і заволодів фортецею. Хмельницького одразу ж обрали гетьманом Війська Запорозького. Заручившись підтримкою Османської імперії, у лютому — березні 1648 р. у Бахчисараї козаки домовилися з кримським ханом Іслам-Ґереєм III про надання військової допомоги у боротьбі проти Речі Посполитої. Така угода була важливою, оскільки козакам бракувало власної кінноти, до того ж убезпечувала тил від раптового нападу.

Як ви вважаєте, чому кримський хан підтримав козацтво?

Розгляньте карту на с. 87. Знайдіть у тексті параграфа описи найважливіших битв 1648 р.

У **квітні 1648 р.** розпочався козацький похід. Назустріч повстанцям вирушило польське військо на чолі з Миколою Потоцьким. **5–6 травня 1648 р.** відбулася перша переможна для козаків

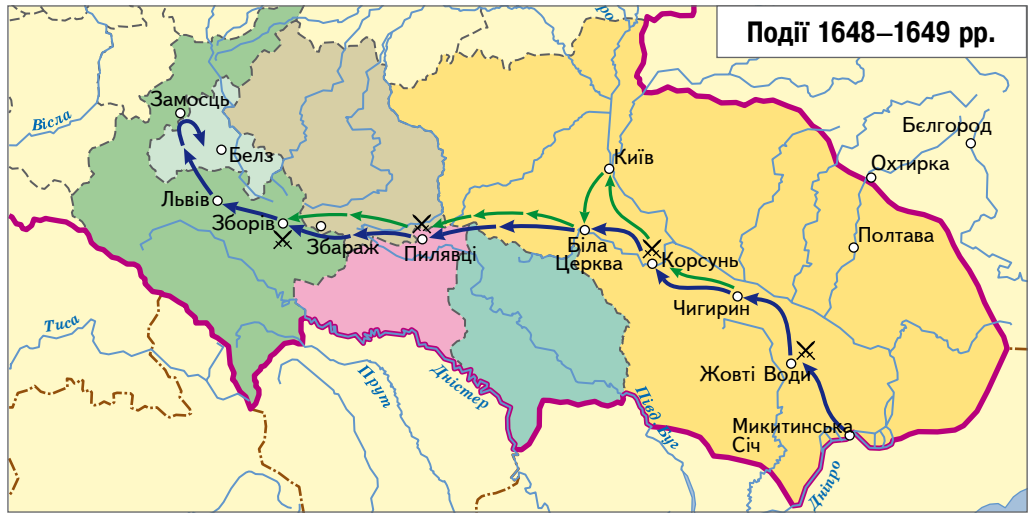

битва в урочищі **Жовті Води** (нині — Дніпропетровська область). Наприкінці квітня невеликі загони сина Потоцького — Стефана підійшли до верхів'я річки Жовті Води, де вперше зіткнулися з козаками й татарами. Поляки, не приймаючи бою, укріпилися табором і тримали облогу. Хмельницький же залишив частину війська блокувати Потоцького і вирушив навперейми реєстровому козацтву, яке виступало на боці поляків. Реєстровці перейшли на бік Хмельницького. Дізнавшись про це, поляки погодилися на капітуляцію, однак за умови, що зможуть вийти неушкодженими з облоги. Та сталося по-іншому: 14 травня Стефан Потоцький спробував урятувати становище відчайдушним проривом і розпочав штурм козацького табору, однак у ніч на 16 травня козаки оточили й розгромили його загони.

Корсунська битва. Пилявецька битва

У той час, коли одна частина козаків тримала в облозі військо Стефана, друга частина загону разом із приєднаними реєстровцями під проводом Хмельницького виступила до Корсуня, куди відступило двадцятитисячне польське військо на чолі з великим коронним гетьманом Миколою Потоцьким і польним гетьманом Мартином Калиновським. 14 травня загони Хмельницького вже були на місці. Гетьман наказав черкаському полковнику Максиму Кривоносу влаштувати засідку, до якої і потрапило польське військо. Відбувся запеклий бій, який 16 травня закінчився повним розгромом шляхти.

А. Кущ. Максим Кривоніс. 1995

До кінця липня 1648 р. з-під влади поляків було визволено всю територію Лівобережжя, а до кінця літа — Брацлавське, Київське, Подільське воєводства на Правобережжі, а також східні й південні частини Волині.

У вересні 1648 р. польське й козацьке війська вирушили назустріч одне одному. Польська армія мала величезний обоз: шляхта, як писав один з очевидців, легковажно ставилася до майбутньої битви, «вибралася на війну, немов на весілля». Військо Хмельницького завчасно укріпилося на річці Іква. Під час Пилявецької битви козаки фактично знищили ворожу піхоту на вузькій дамбі. Урешті спочатку командири, а потім усе польське військо розбіглися. На ранок порожній табір з обозом дістався у здобич козакам.

Зборівський договір

У результаті перемоги козаків було звільнено Волинь і Поділля, активізувався селянський рух у Галичині. Козацьке військо через Збараж і Зборів підійшло до Львова і почало його облогу. Гетьман погодився на виплату великого викупу мешканцями міста та наказав вирушати до Замостя. Ян II Казимир, який щойно став новим королем Речі Посполитої, розпочав із Хмельницьким переговори.

Гетьман погодився на мирні домовленості, зважаючи на наближення зими, епідемію чуми, від якої помер Максим Кривоніс, та закінчення Тридцятилітньої війни між католиками і протестантами, у якій брала участь і Річ Посполита. Тож наприкінці листопада Хмельницький зняв облогу Замостя й повів армію у Придніпров'я, а **у грудні 1648 р. увійшов до Києва**.

Розгляньте картину Миколи Івасюка «В'їзд Богдана Хмельницького до Києва у 1649 році». Художник прагнув відобразити урочистий дух того дня. Які деталі полотна вказують на задум митця?

М. Івасюк. В'їзд Богдана Хмельницького до Києва у 1649 році. 1912

Церемонія передбачала в'їзд гетьмана до міста через Золоті ворота. Спудеї Київської академії вітали його в промовах як «Мойсея, спасителя, освободителя й визволителя народу з лядської неволі, добрим знаком названого Богданом — від Бога даним».

На початку 1649 р. Богдан Хмельницький окреслив свої плани у війні проти Речі Посполитої під час переговорів з королівськими послами в Переяславі. Промову гетьмана у відповідь на запропоновані поляками умови перемир'я історики називають **програмою розбудови української державності**. Гетьман захищав право українців

на створення власної держави у межах етнічного проживання, вважав козацьку Україну спадкоємицею Русі-України.

Прочитайте уривок із промови Хмельницького. Які слова вказують на зміну політичних планів гетьмана?

«Правда то є, що я — лихий і малий чоловік, але мені то Бог дав, що я є єдиновладцем і самодержцем Руським [Русі-України]... Я вже доказав, про що ніколи не мислив, докажу й далі, що задумав: виб'ю з лядської неволі народ весь руський [український]. А що до цього за шкоду і кривду свою воював, тепер воювати буду за віру православну нашу... Тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львів, Холм і Галич».

Ні козаки, ні поляки не дотримували умов перемир'я і навесні 1649 р. відновили воєнні дії. Війська Хмельницького оточили містечко Зборів. Оскільки козаки мали значні переваги, поляки провели таємні переговори з кримським ханом і щедрими обіцянками спонукали його натиснути на Хмельницького щодо укладання мирного договору.

Зборівський договір 1649 р. передбачав перехід під владу гетьмана земель Київського, Брацлавського й Чернігівського воєводств. Польський уряд не мав права розміщувати своє військо на цих територіях, державні посади могли обіймати лише православні. До реєстру включали сорок тисяч козаків. Усіх учасників війни амністували. Шляхта отримала назад свої володіння, а селяни мусили повернутися до виконання довоєнних повинностей.

1. Визначте основні наслідки подій 1648—1649 рр.
2. Поміркуйте, які фактори дали змогу Хмельницькому перемогти шляхетське військо у 1648 р.
3. Чому під Зборовом татари примусили гетьмана укласти мирний договір?
4. Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

1. Позначте на контурній карті, кому відійшли українські території за умовами Зборівського договору. Поміркуйте, чому Річ Посполита не визнавала влади гетьмана на всіх українських землях.
2. Накресліть схему або створіть постер, які проілюструють найважливіші події 1648–1649 рр.

§ 13. Утворення української козацької держави — Гетьманщини

Гетьманщина — від середини XVII ст. до 1764 р. назва значної території України (Наддніпрянщини, Сіверщини, Полісся та Східного Поділля), на яку поширювалося владарювання гетьманського уряду.

Хоча умови Зборівського договору 1649 р. і не влаштовували Хмельницького, положення мирних домовленостей зумовили активізацію його державотворчої діяльності.

Розгляньте схему «Ознаки держави». Вона демонструє сучасні ознаки. Але і в XVII ст. важливими були кордони та територіальний устрій, закони, наявність органів державної влади, визнання іншими державами. На основі тексту параграфа проілюструйте кожну з ознак прикладами або поясніть, як ви це розумієте.

Розбудова Гетьманщини передбачала запровадження власного територіального поділу, створення та діяльність органів публічної влади; запровадження власної податкової системи. Так, за часів Хмельниччини територія Війська Запорозького охопила Лівобережжя, частину Правобережжя та Степу. На цих теренах жили понад три мільйони осіб.

Адміністративний поділ визначено відповідно до того, як було влаштовано військо. Територію держави було поділено на полки та сотні, що давало змогу за потреби згуртувати та мобілізувати козацтво, селян,

міщан і частину шляхти. Кількість полків не була сталою: наприклад, у 1649 р. їх налічувалося шістнадцять, а в 1650 р. — уже двадцять.

Такому поділу відповідала система органів влади. Вона фактично повторювала модель управління Запорозької Січі. Формально основним органом влади була Військова (Генеральна) рада, яка вирішувала військові, політичні, господарські, правові та інші питання. Проте вона не діяла постійно. До того ж Богдан Хмельницький з метою зміцнення гетьманської влади частіше скликав старшинську раду, до якої незабаром перейшла вся повнота влади в державі.

Гетьман був главою і правителем Гетьманщини. Він очолював такий орган влади, як уряд і державну адміністрацію, був головнокомандувачем, скликав ради, відав фінансами, керував зовнішньою політикою, мав право видавати загальнообов'язкові для всіх акти — **універсали**.

Поясніть на основі схеми, як відбувалося управління козацькою державою.

Генеральна (Військова) рада

Рада при гетьмані ← Гетьман → Старшинська рада

Генеральний уряд

Генеральний писар
(керував Генеральною військовою канцелярією, відав зовнішньою політикою)

Генеральні судді
(очолювали Генеральний військовий суд)

Генеральний обозний
(керував військовим постачанням і артилерією)

Генеральний підскарбій
(контролював прибутки та видатки Генеральної військової скарбниці)

Генеральні старшини з особливих доручень при гетьмані:
- *осавули* (військові ад'ютанти гетьмана);
- *хорунжий* (охоронець військової корогви, ад'ютант гетьмана);
- *бунчужний* (охоронець гетьманського бунчука, ад'ютант гетьмана);
- *наказний гетьман* (тимчасовий командувач війська на час проведення окремих операцій)

Система органів публічної влади мала три рівні: генеральний, полковий і сотенний. Вища влада в державі належала генеральному урядові, до якого входили гетьман та генеральна старшина. Повноваження цього органу публічної влади поширювалися на всю територію України. На місцях управляли полкові та сотенні уряди. Полковий уряд обирала полкова старшина. Він складався з полковника та полкових урядовців, а сотенний — із сотника та його помічників. Великими містами управляли магістрати, малими, але привілейованими — отамани.

Фінансову сферу держави гетьман спочатку контролював особисто, а з 1654 р. було введено посаду **гетьманського підскарбія**, який контролював прибутки та видатки військової скарбниці. Поповнення державної скарбниці здійснювали із земельного фонду, з прикордонного торгового мита, з доходів від промислів, торгівлі та податків.

Яку роль відігравало військо у боротьбі за створення держави?

Певним гарантом успішної розбудови козацької держави було сильне військо. Воно сформувалося і зросло на організаційних принципах Запорозької Січі. Ядро становило реєстрове та запорозьке козацтво, навколо якого об'єдналося покозачене селянство та міське населення.

З'явилася ціла когорта талановитих воєначальників, до якої входили Максим Кривоніс, Іван Богун, Данило Нечай та ін.

Внутрішня політика Гетьманщини

Українська держава **доби Хмельниччини** базувалася на двох принципових засадах, які часто протирічили одна одній, — **народовладдя** та посилення впливу гетьмана. На початку Національно-визвольної війни переважали демократичні засади, про що свідчить існування таких суспільних явищ та норм:
- функціонування Військової (Генеральної) ради, у якій право голосу мала вся чернь, тобто все військо;
- виборність усіх посадових осіб від сотника до гетьмана;
- можливість міщан та селян покозачитися.

Хмельниччина — назва Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, під час якої Річ Посполита втратила контроль над центральною частиною українських етнічних територій, на базі яких постала козацька держава на чолі з гетьманом.

М. Самокиш. Бій Максима Кривоноса з Яремою Вишневецьким. 1934

Імовірно, з часом Богдан Хмельницький і його оточення схилилися до ідеї посилення влади гетьмана та старшини. На думку істориків, про це свідчать:

- поступове обмеження впливу **чорних рад** та витіснення їх старшинською радою;
- зосередження всієї повноти влади в руках гетьмана;
- встановлення спадкового гетьманату, тенденція до переростання гетьманської влади в монархічну.

Чорна рада — козацька рада, у якій, крім старшини, брала участь велика кількість рядових козаків.

Чернь — так старшина окреслювала рядових козаків, а також нижчі стани суспільства.

Наслідки політичного протистояння з Річчю Посполитою впливали на соціально-економічну політику Богдана Хмельницького. Так, умови Зборівського договору передбачали відновлення магнатського та шляхетського землеволодіння. Тож лише після перемоги в битві під Батогом у 1652 р. на території Гетьманщини було остаточно ліквідовано фільварково-панщинну систему господарювання, велику земельну власність польських та українських магнатів і шляхти. Відтак у Гетьманщині утверджувалася козацька власність на землю.

Однак траплялися й негативні моменти, яких не варто замовчувати: були випадки вбивств мирного населення (євреїв-юдеїв, поляків-католиків, русинів (українців) — греко-католиків за релігійною та становою ознаками).

На аграрну політику Хмельницького активно впливала козацька старшина, яка прагнула отримати великі землеволодіння. Та гетьман усвідомлював, що вагома сила Національно-визвольної війни — це селянство, тож намагався стримувати виникнення нових соціальних конфліктів і як міг гальмував зростання землеволодіння новітньої еліти.

Зовнішня політика Гетьманщини

Козацька держава активно діяла на міжнародній арені, про що свідчать численні дипломатичні контакти з Московією, Османською імперією, Кримським ханством, Молдавським князівством, Валахією, Трансільванією, Швецією та іншими державами.

Яке враження справляв гетьманський уряд на іноземців? До прикладу, Альберто Віміна, який влітку 1650 р. вів переговори з гетьманським урядом про можливий союз Гетьманщини з Венеційською республікою у боротьбі з Османською імперією, так описав козаків: «З цієї юрби неосвіченого народу складається суворий сенат, у якому бере участь гетьман. У сенаті козаки обмірковують справи, обстоюють свою думку без чванства та з метою сприяння загальному добробуту. Якщо визнають кращою думку інших, то не соромляться цього, без упертості відмовляються від власного погляду і пристають до правильнішого. Тому я сказав би, що цю республіку можна уподібнити до Спартанської... проте вони [козаки] можуть змагатися зі спартанцями щодо суворості свого виховання».

Т. Калинський. Козацький полковник. 1847

Отже, ідеї формування Гетьманщини були знайомі європейцям. Але ставилися до них політики залежно від того, яку сторону конфлікту підтримували. Венеція вбачала у козацтві союзника, тому позитивний відгук є цілком логічним.

1. Визначте основні характерні риси розвитку Гетьманщини.
2. Яку роль у розвитку держави відігравала козацька старшина?
3. Чому для розвитку державності було важливим вирішити селянське питання?
4. Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

1 Визначте недоліки та переваги республіканського й монархічного правління у козацькій державі.

2 Поміркуйте, які питання і чому першочергово мали вирішувати органи влади нової козацької держави.

§ 14. Події 1650–1651 рр. Іван Богун

Пригадайте, які умови Зборівського договору не влаштовували Богдана Хмельницького. Чому дослідники стверджують, що ні козацтво, ні поляки не сприймали домовленостей?

Серед шляхти не було єдиного бачення політики щодо козацтва. Особливо жорстко закликав діяти коронний гетьман Микола Потоцький: воювати з Хмельницьким, доки «вся земля не почервоніє від козацької крові». Потоцький прагнув помсти за смерть сина Стефана та мав чимало однодумців, тому наприкінці 1650 р. військові сутички стали частішими. Тож сейм схвалив рішення про збільшення коронного війська до тридцяти шести тисяч, литовського — до п'ятнадцяти тисяч осіб. У результаті у 1651 р. шляхта мала бути мобілізована до оборони.

Готувався до відновлення воєнних дій і козацький гетьман. Хмельницький зібрав військо у сто тисяч осіб. Майже половину цього війська становили козаки, решту — добровольці з міщан та селян. У травні вони підійшли до Збаража й очікували на союзника — татарську кінноту на чолі з ханом Іслам-Ґереєм.

Армії Речі Посполитої та Хмельницького зійшлися на околиці Берестечка. Перші два дні не виявляли явного переможця, однак третього дня під звуки сурм і барабанів пішла у наступ на козаків кіннота князя Яреми Вишневецького. Після цього польське військо здійснило прорив до пагорба, де розташувалася ставка хана. У результаті вибуху було поранено самого Іслам-Ґерея.

Налякані татари втекли. Хмельницький прибув до ставки хана, аби переконати його не здавати позицій. Та все було марно — Іслам-Ґерей відступив, ще й захопив у полон самого гетьмана, і козацьке військо залишилося без керівника аж до липня 1651 р.

Розгляньте малюнок. Поміркуйте, який епізод битви на ньому зображено.

Себас. Битва під Берестечком. Гравюра з малюнка Вернера. XVII ст.

Армія Хмельницького відступила до річки Пляшівка, швидко вирила окопи й насипала земляні укріплення, що перетворило табір між річками Пляшівка й Плiснява на своєрідну фортецю. Десять днів козацьке військо тримало оборону, постійно здійснюючи бойові вилазки. А старшина все не могла дійти згоди щодо подальших дій.

Я. Мадеєвський. Іван Богун. Літографія. 1884

Наказний гетьман **Іван Богун** спланував-таки прорив. Однак до нього потрібно було підготуватися. Тож він організував переправу через річку й навколишні болота. Шлях до відступу готували вночі, вимощуючи переправу возами, наметами, сідлами, кожухами та військовим спорядженням. Спершу Богун вивів козацьку кінноту, щоб забезпечити збройне прикриття прориву. Та селянська частина війська вирішила, що старшина тікає і залишає її один на один з ворогом. Натовп

Г. Даміан. Ярема Вишневецький. 2017

рушив до переправи, люди в паніці руйнували зведені зі значними труднощами мости. У цьому хаосі Богуну вдалося вивести без втрат лише двадцятитисячний корпус кінноти і частково врятувати артилерію. Частина війська загинула, поляки знищили козацький підрозділ, що прикривав відступ. Проте перемога під Берестечком не гарантувала полякам успіху. Просування польського війська до Києва ускладнював голод і спалах епідемії чуми. Ще й помер Ярема Вишневецький.

На допомогу полякам з півночі до Києва просувалося литовське військо під командуванням великого гетьмана литовського Януша Радзивілла. Наступу з півночі протидіяли загони Филона Гаркуші й Антіна Ждановича. Козакам вдалося утримати і виснажити ворога, але для стримування наступу сил було замало.

На початку липня 1651 р., як писав очевидець, «київські міщани свої пожитки з Києва вивозили і самі втікали за Дніпро, а Київ покинули порожнім. Утікаючи й пожитки вивозячи, з великого страху одні одних топтали...»

Д. Шульц Молодший. Януш Радзивілл. 1652

Чому наближення литовських військ викликало паніку серед жителів Києва?

Наказний гетьман і київський полковник Антін Жданович приготувався обороняти Київ, однак вище православне духовенство закликало його не вступати у бій з литовським військом. Оскільки міська верхівка та священники ніяк не могли порозумітися щодо дій, полковник з козаками відійшов від Києва, про що одразу ж повідомив Хмельницького. Скориставшись ситуацією, київський митрополит послав Радзивіллу запрошення увійти до міста з проханням не чіпати церкви й міщан.

Сили захисників Києва і литовського війська були нерівними. Тож Антін Жданович

вирішив вдатися до хитрощів. Спочатку наказав своєму війську, так званій печерській сотні, відступити на південь. Дії київського полковника були досить розважливими: краще впустити ворога до безлюдного Києва і примусити оборонятися в мало придатному для цього місті. Було ризикованим втратити військо в нерівній битві і відкрити шлях Радзивіллу не лише на Київ, а й углиб козацької України, де Хмельницький після звільнення з татарського полону мобілізував нову армію. Відтак **25 липня 1651 р. Януш Радзивілл тріумфально в'їхав через Золоті Ворота до Києва**, як три роки тому Богдан Хмельницький.

Військо Радзивілла перші дні у Києві поводилося розсудливо, та згодом перейшло до грабунків, насильств, плюндрування церков і монастирів. Місто зазнало величезних збитків, однак у ньому було заблоковано литовське військо, що дало час Хмельницькому зібрати нові сили й затримати загони Потоцького поблизу Фастова і не допустити їхнього з'єднання з військами Радзивілла.

Литовське військо утримувало Київ до початку вересня 1651 р., аж поки не відступило з міста для з'єднання з польським військом. Адже активізація козаків на півночі ставила під загрозу можливість відходу Радзивілла до литовських земель.

Виграний час дав змогу Хмельницькому швидко мобілізувати й протиставити польсько-литовському війську численні козацькі

А. ван Вестерфельд. Вступ литовських військ до Києва в 1651 році. 1651

полки. Так, військовий табір було закладено у Білій Церкві, де у другій половині серпня зібралося понад двадцять п'ять тисяч козаків і шість тисяч татарського війська. На Лівобережжі навпроти Києва стояло два полки, що налічували до чотирьох тисяч осіб. Для Миколи Потоцького це було неочікувано, адже противник швидко наростив і перегрупував сили, тоді як польське військо потерпало від голоду, чуми й загальної втоми. Тож потрібно було сідати за стіл переговорів з козаками.

Поляки наполягали на зменшенні реєстру до дванадцяти тисяч осіб, звільненні шляхетських маєтностей від козаків, розірванні союзницьких стосунків Війська Запорозького з Кримським ханством. А Хмельницький вимагав підтвердження умов Зборівської угоди 1649 р. Урешті було укладено **Білоцерківський договір**, згідно з яким:

- реєстрове козацтво мало налічувати двадцять тисяч осіб, а виписані з реєстру козаки були зобов'язані повернутися до попереднього соціального стану;
- гетьман контролював тільки Київське воєводство, тож із Брацлавського і Чернігівського воєводств реєстрові козаки мали виселитися;
- шляхта одержала дозвіл повернутися до своїх маєтків, навіть до розміщених на козацькій території;
- українську сторону було позбавлено права дипломатичних відносин з іноземними державами.

Тож у підсумку Білоцерківський договір 1651 р. спричинив значне загострення соціальної напруги в Україні.

1. Визначте причини поразки козацького війська під Берестечком.
2. Як ви вважаєте, чи вдалося литовському війську досягти бажаних результатів у протистоянні з козаками?
3. Порівняйте умови Зборівського та Білоцерківського мирних договорів: визначте їх спільні та відмінні риси.
4. Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

1. Складіть історичний портрет Івана Богуна. Знайдіть додаткові відомості про Ярему Вишневецького або Януша Радзивілла та порівняйте їхню діяльність як військових керівників із діяльністю Богуна.
2. Визначте основні наслідки подій 1650–1651 рр. для України.

§ 15. Воєнно-політичні події 1652–1653 рр.

Аби Білоцерківський договір, укладений Богданом Хмельницьким і Янушем Радзивіллом, набрав чинності і вступив у дію, потрібно було, щоб його затвердив сейм Речі Посполитої. Однак цього не сталося, бо один із шляхтичів на засіданні сейму застосував **право вето** (наклав заборону на договір). Хмельницький швидко оцінив ситуацію і у квітні 1652 р. сповістив козацьку старшину про підготовку до нової війни.

З-поміж своїх союзників у боротьбі проти поляків Хмельницький бачив **молдавського господаря** Василя Лупула. А щоб Лупул не порушив домовленостей з козаками, гетьман вирішив укласти династичний шлюб між своїм старшим сином отаманом Тимошем Хмельницьким та дочкою Василя Лупула — Розандою, і навесні 1652 р. загін Тимоша вирушив до Молдавського князівства, а згодом слідом за ним — п'ятдесятитисячне козацьке військо Богдана Хмельницького з союзниками.

Господар — слов'янський титул правителя, яким називалися монархи Східної Європи — правителі Русі-України, Великого князівства Литовського, Московії, Волощини і Молдавського князівства. У московських документах XVII ст. поступово витіснений титулом **государ**.

Битва під Батогом

Польський уряд, дізнавшись про плани гетьмана і молдавського господаря, наказав **уряднику** Мартину Калиновському знищити загін Тимоша. Тож Калиновський на шляху, як він думав, невеличкого козацького загону влаштував засідку: поблизу гори Батіг неподалік міста Ладижин він розмістив табір із двадцятитисячним військом, у якому було багато іноземних найманців.

Урядник — посада королівського чи магнатського урядовця-намісника у Великому князівстві Литовському і Речі Посполитій; командир військового загону.

Оскільки урядник розраховував легко розбити загін Тимоша, його військо не надто дбало укріпило свої позиції, до того ж Калиновський вибрав невдале розташування: перед табором — річка,

на флангах — ліси й болота, за табором — гора. Тож раптова поява татарської кінноти й козаків на чолі з Богданом Хмельницьким стала для польського командира повною несподіванкою. Вже до вечора табір Калиновського було оточено, а на другий день розпочався його штурм, у якому полягло близько восьми тисяч польських вояків і винищено половину знаменитої шляхетської **крилатої гусарії**. Загинув і сам Калиновський, і багато інших воєначальників, а ще більше потрапило в полон до татар. Цей бій дослідники часом називають кривавим реваншем за Берестечко.

Крилата гусарія (крилаті гусари) — лицарська кіннота Речі Посполитої, що спеціалізувалася на «проламуванні» бойових порядків ворожої кінноти або піхоти скерованим та точним кавалерійським ударом.

Розгляньте схему. Поміркуйте, як козакам вдалося захопити польський табір.

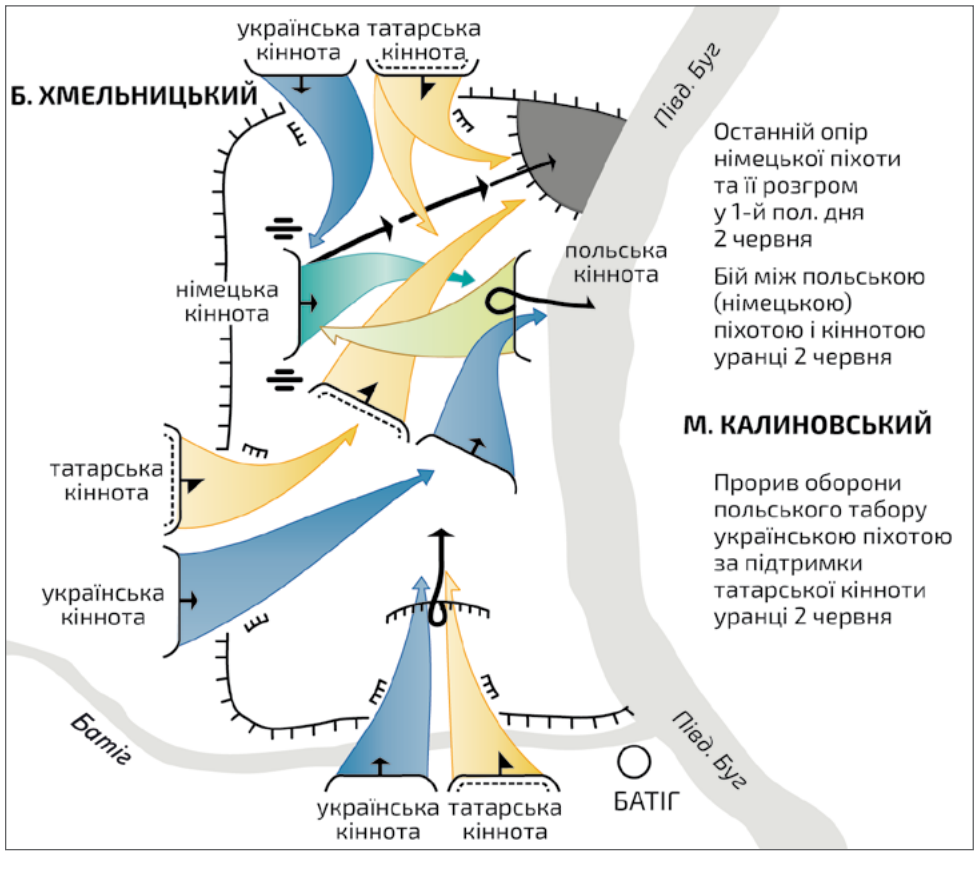

На думку дослідників, недарма перемогу Богдана Хмельницького під Батогом сучасники порівнювали з перемогою карфагенського полководця Ганнібала над римськими легіонами у битві під Каннами. Адже Хмельницький уже вкотре залишив Річ Посполиту без війська, значно послаблюючи її позиції не лише на теренах України, а й у Європі загалом.

Жванецька облога

Поразка під Батогом, однак, ніяк не вплинула на польських сенаторів — сейм все одно відхилив пропозицію Хмельницького про офіційне поновлення Зборівської угоди 1649 р. і Білоцерківського договору 1651 р. щодо кількості реєстрового козацтва та його привілеїв. Навпаки, зросла чисельність польського війська, яке у липні 1653 р. почало зосереджуватися у Глинянах під Львовом під проводом самого Яна II Казимира. Хмельницький неодноразово пропонував королеві сісти за стіл переговорів, однак усі його пропозиції було демонстративно відкинуто.

А в березні 1653 р. загони під проводом **коронного обозного** Стефана Чарнецького пронеслися Брацлавщиною, сіючи смерть та руїну, і врешті отаборилися у Жванецькому замку (нині — село у Хмельницькій області). Їх чисельність досягала сорока тисяч осіб. Приблизно стільки ж налічувало козацьке військо, яке разом із татарами наприкінці жовтня взяло в облогу Жванецький замок, розгромивши підкріплення, що поспішали на допомогу Чарнецькому.

Коронний обозний — командир загонів кінноти й артилерії.

Затяжна облога виснажувала обидві армії, адже до непогоди додалися голод і нестача фуражу. Сил для вирішальної битви не вистачало ні у козаків, ні у поляків. Тоді Іслам-Ґерей III почав схиляти сторони до переговорів. Зауважте, що хан був не зацікавлений у посиленні жодної зі сторін.

Переговори розпочалися наприкінці листопада 1653 р. На них кримський хан вимагав відновлення Зборівського договору 1649 р., сплати данини татарам та дозволу вибирати **ясир** на території Речі Посполитої. Ця домовленість була усною — без підписання договору. Тому хан отримав найбільшу вигоду: виснажені сусіди, величезні данина та ясир.

Ясир — бранці, полонені, набрані кримськими татарами й турками на території Речі Посполитої та Московії під час війн або спеціальних людоловських набігів.

Воєначальники Речі Посполитої сприймали перемир'я як чергову змогу посилити своє військо. А от Богдан Хмельницький вів найскладнішу дипломатичну гру, адже він знав, що на початку жовтня Земський собор Московії ухвалив прийняти Військо Запорозьке «з городами їх і землями під государя високую руку». Тож тепер до протистояння додалася ще одна сторона — Московське царство.

1. Визначте основні наслідки подій 1652–1653 рр. для України.
2. Поміркуйте, чому Богдан Хмельницький звернувся по підтримку до Московії.
3. Як ви вважаєте, чи досяг бажаного кримський хан?
4. Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

1. Складіть хронологічну задачу за матеріалами параграфа.
2. Охарактеризуйте причини успіхів та невдач козацької армії у 1652–1653 рр.

§ 16. Міжнародні відносини. Українсько-московський договір 1654 р.

Пригадайте матеріал попередніх параграфів і визначте, з якими державами мали дипломатичні відносини козаки.

В умовах війни Богдан Хмельницький та його найближче оточення мали маневрувати між трьома потужними сусідами, які впливали на ситуацію в козацькій державі. Так, Річ Посполита не визнавала окремішності Гетьманщини, а Османська імперія та Московське царство мали свої **геополітичні інтереси**. Щоб вплинути на ситуацію, гетьман намагався залучити на свій бік менші сусідні держави — Кримське ханство, Молдавське князівство, Волощину і Трансільванію.

Геополітика — використання політичної влади над певною територією.

Невідомий художник. Іслам-Ґерей III. Гравюра. XVII ст.

Найперше склалися союзні відносини з кримськими татарами. Хоча може видатися, що союз між козацтвом і південним сусідом був нелогічним через досвід протистояння і різну релігію, аргументи на підтримку таких домовленостей наводить сам Богдан Хмельницький у розмові з представником грецького духовенства: «Сам він знає, що людям православної християнської віри не годиться мати з бусурманами близькі стосунки і спілку. Тільки ж зараз... настав такий час держати з бусурманами братство і єднання. Вони, православні християни, держать з ними [татарами] братство для того, щоб святі Божі церкви і православну християнську віру від польських та від єретичних рук визволити». Відтак для успішної війни з Річчю Посполитою потрібно було мати мир із Кримом. Інакше татари могли вдарити в тил козакам з півдня.

Польські дослідники часом характеризували відносини Хмельницького з татарами як підданство ханові. Насправді ж Іслам-Ґерей ставився до гетьмана як до рівного і в листах вітав його з належною пошаною: «Мій вельми милостивий пане Хмельницький, мій милостивий пане і приятелю». Однак такі приязні стосунки між гетьманом і ханом ніяк не впливали на загони татарської кінноти, які за своїм звичаєм грабували українські села і містечка та вивозили людей у полон. Ця обставина суттєво псувала відносини між союзниками.

Пригадайте, як складалася співпраця між Гетьманщиною і Кримським ханством протягом 1648–1653 рр.

Так само прагнув Хмельницький заручитися підтримкою султана Османської імперії Мехмеда IV. Імовірно, перше козацьке посольство відбуло до Стамбула у 1648 р. Однак серед оточення Мехмеда IV були противники протиборства з Річчю Посполитою, які зауважували, що для Османської імперії вигідніше зберегти мирні стосунки з поляками. Їхні ж опоненти наголошували на перспективах укладення угоди з українським гетьманом. Прихильників союзу з Україною підтримувала і мати неповнолітнього султана, яка була регентом Мехмеда IV, до того ж русинкою, тобто українкою.

Невідомий художник. Мехмед IV. XVII ст.

Регент — тимчасовий правитель монархічної держави, якого призначають у разі відсутності, хвороби, неповноліття тощо монарха, а також коли престол лишається незайнятим протягом тривалого часу.

Переговори тривали протягом 1651–1653 рр. і були доволі успішними:

- Стамбул обіцяв гетьману широкі права;
- обмежувалися зносини Гетьманщини з ворожими Османській імперії державами;
- козаки мали сплачувати до скарбниці Османської імперії щорічну данину;
- султан брав на себе обов'язок захищати Україну від зовнішнього ворога.

Поміркуйте, як поставилася до потенційного союзу з Османською імперією козацька старшина.

Союз з Османською імперією для частини полковників був доволі прийнятною перспективою. Але у боротьбі за молдавський престол козаки підтримали не турецького ставленика Георгія Штефана, а його противника Василя Лупула. Це значно ускладнило відносини між Османською імперією та Гетьманщиною.

Молдавські походи козаків

Господар Молдавського князівства Василь Лупул вів хитру зовнішню політику: одночасно підтримував зв'язки з Гетьманщиною та передавав шпигунську інформацію до Речі Посполитої. Знаючи про це, Богдан Хмельницький як союзник хана підтримав татар у поході на Молдавське князівство, і у вересні 1650 р. загони гетьмана захопили його столицю — Ясси. Козацький ватажок вимагав укладення союзу, підтвердженням якого мав стати шлюб дочки молдавського господаря Розанди із Тимошем Хмельницьким, про що ми вже говорили раніше.

Однак після поразки козаків під Берестечком Василь Лупул відмовився виконувати свої зобов'язання за договором із Гетьманщиною. Тому наприкінці липня 1652 р. козацький загін Тимоша

Хмельницького продовжив похід. Вінчання відбулося в Яссах, а на початку вересня Тиміш з молодою дружиною повернувся на батьківщину. Та цей союз обернувся для гетьмана трагедією. У 1653 р. у Молдавському князівстві почалося чергове повстання. Тиміш підтримав Василя Лупула, але не зупинився на звільненні столиці й намагався узяти під контроль частину Волощини. В одному з боїв його було серйозно поранено — і Тиміш помер.

Українсько-московський договір 1654 р.

Питання, чому Хмельницький звернувся до Московії і чи передбачав він усі наслідки своїх дій, хвилювало не одне покоління українців. Проте на той час дії гетьмана були логічними: Московське царство набирало могутності, контакти з ним налагодив ще Дмитро Вишневецький. Дехто з дослідників стверджує, що у XVI ст. за царським розпорядженням з Московії на Січ постачали порох, зброю та харчові припаси. Плідною була співпраця з донськими козаками, зокрема у 1637 р. відбувся знаменитий спільний похід на турецьку фортецю Азов (нині — Ростовська область Росії).

Уперше Богдан Хмельницький звернувся до московського царя у 1648 р. з тактичною метою — відмовити Олексія Михайловича направляти військо для боротьби з татарами — союзниками гетьмана і заохотити напасти на Річ Посполиту, що змусило б польське військо битися на два фронти. До того ж з'являвся шанс відвоювати назад території, які Московія втратила у Смоленській війні 1633–1634 рр. Але московський цар тривалий час пропонував бути лише посередником між Річчю Посполитою і Військом Запорозьким.

Невідомий художник. Цар Олексій Михайлович Романов. XVII ст.

Як ви вважаєте, чому Московія не втручалася у перебіг Національно-визвольної війни?

Дослідниця Наталя Яковенко розмірковує, що певний вплив на позицію гетьмана могло здійснити вище православне духовенство, яке брало участь у посольствах. Воно

О. Ківшенко. Переяславська рада 1654 року. 1880

гостро засуджувало союз козаків з татарами й турками, схиляло старшину до спілки з володарем-одновірцем задля спільної боротьби за православну віру.

А що могло змусити московського царя змінити позицію невтручання у справи України? Безумовно, послаблення Речі Посполитої. Окрім того, дуже активізувалися татари, тож не можна було зволікати. І **1 жовтня 1653 р.** московський Земський собор вирішив **«гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорозьке з містами і землями прийняти»** й розпочати війну проти короля Яна II Казимира.

До Гетьманщини попрямувало велике посольство на чолі з бояриним Василем Бутурліним. Зустріч і переговори, вручення царської грамоти і клейнодів мали пройти в Переяславі. 8 січня 1654 р. на майдані Переяслава відбулася військова рада. За підрахунками Михайла Грушевського, на Переяславській соборній площі зібралося близько двохсот представників старшини та козацтва, зокрема дванадцять полковників. Рада винесла ухвалу про укладення договору з Московським царством. Після оголошення царської грамоти старшина й посли пішли до Успенського собору, де мали скласти присягу цареві Олексію. У церкві Богдан Хмельницький вимагав, щоб московські

посли першими присягли від імені царя захищати гетьманську державу від поляків та шанувати козацькі права й привілеї. Свою вимогу гетьман мотивував європейською традицією, згідно з якою присягу складали обидві сторони. Однак Бутурлін категорично відмовився присягати від імені царя, мовляв «царське слово, раз дане, не міняється». А от Богдан Хмельницький після наради зі старшиною та послами вирішив скласти присягу.

Після закінчення переговорів Бутурлін та інші учасники московського посольства роз'їхалися по полках для прийняття присяги. Протягом січня — лютого 1654 р. на території сімнадцяти полків присягло понад ста двадцяти семи тисяч осіб, зокрема шістдесят чотири тисячі козаків. Від присяги відмовилися вище духовенство, посилаючись на те, що не було дозволу Константинопольського патріарха, та Уманський, Брацлавський, Полтавський і Кропив'янський полки. За деякими даними, до травня зволікала з присягою і Запорозька Січ. Проте цей опір був, на думку Наталі Яковенко, несуттєвим, бо люди, виснажені війною, сприймали договір з Московією як порятунок від воєнних злигоднів. Хоча насправді наближалася війна масштабніша, заради якої, власне, і укладали Переяславську угоду.

Які причини, на вашу думку, були основними в укладенні Хмельницьким договору з Московією?

Умови договору

Українсько-московський договір 1654 р. — це пакет документів від кожного з тогочасних станів: окремі угоди від духовенства, міщанства, козаків. Лише міщани загалом порозумілися з московським урядом, козацтво разом з українською православною шляхтою — частково, а православні ієрархи всі відмовилися від вимог Москви.

Козацька угода складалася із двадцяти трьох статей від імені гетьмана і Війська Запорозького. Згідно з **Березневими статтями** (так називають узгоджені сімнадцять статей):

- гетьмана й старшину козаки мали обирати на раді;
- українська адміністрація та суд лишалися самостійними й не підпорядковувалися Москві;
- збирання податків було обов'язком українського Військового скарбу;

- кількість козацького війська становила шістдесят тисяч осіб;
- козацька держава погоджувалася виплачувати грошовий податок та не підтримувати самостійних дипломатичних відносини з Річчю Посполитою й Османською імперією.

У разі дотримання договору обома сторонами його умови були взаємовигідними. Водночас ці домовленості чимало дослідників вважає незавершеними, недосконалими, такими, що діяли нетривалий час (кілька років). Незабаром через недотримання умов договору московською стороною Березневі статті 1654 р. фактично втратили чинність. За своїми формально-правовими ознаками договір можна вважати встановленням **протекторату**.

Протекторат — форма залежності, за якою одна держава (протектор) перебирає здійснення зовнішніх відносин іншої держави (протегованої), здійснює захист її території та ставить під свій контроль її внутрішні справи.

1. Визначте основні напрями зовнішньої політики Богдана Хмельницького.
2. Які наслідки для Гетьманщини мали молдавські походи?
3. Чи можна вважати взаємовигідними умови Березневих статей 1654 р.?
4. Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

1. Порівняйте умови Березневих статей та Зборівського і Білоцерківського договорів.
2. Підготуйте додаткову інформацію про дипломатичні відносини Гетьманщини з іншими державами.

§ 17. Воєнно-політичні події 1654–1657 рр.

Розгляньте офорт Тараса Шевченка «Дари в Чигирині». на с. 111. Поміркуйте, кого і чому зобразив художник.

Навесні 1654 р. розпочалися воєнні дії між об'єднаними козацько-московськими силами та військом Речі Посполитої. Головні сили царської армії рушили на Білорусь і восени взяли під контроль Полоцьк,

Вітебськ та Смоленськ. А козацький полк під командуванням наказного гетьмана Івана Золотаренка, який брав активну участь у цій кампанії, мав у цей самий час піти наступом на Волинь. Однак Богдан Хмельницький не підтримав наміру Золотаренка. Гетьман був заклопотаний безпекою південного прикордоння, адже ситуація там щодень ускладнювалася після того, як у червні 1654 р. Річ Посполита уклала договір із Кримським ханством. Тож природно, що Хмельницький передбачав спільні дії нових союзників проти Москви та козацької України.

Т. Шевченко. Дари в Чигирині. 1844

У жовтні 1654 р. тридцятитисячна польська армія під проводом коронного гетьмана Станіслава Потоцького захопила Брацлавщину, а татарські загони рушили до Умані. Наприкінці 1654 — на початку 1655 рр. цілі райони Поділля стали пусткою, бо місцеве населення втекло до Молдавського князівства. Лише в січні 1655 р. у бою під Охматовом (нині — село у Черкаській області) ціною величезних утрат наступ польської армії було зупинено.

Не дивлячись на це, зовнішньополітична ситуація складалася все ж не на користь Речі Посполитої, бо шведський король Карл X Густав вирішив скористатися нагодою й узяти під контроль балтійське узбережжя Східної Пруссії та Ліфляндії (нині — Латвія). І вже у липні 1655 р. король Ян II Казимир урятувався втечею до Силезії (нині лежить у кордонах трьох держав: Польщі, Чехії та Німеччини). На початку вересня шведське військо взяло Варшаву, а невдовзі й Краків.

Визначте, які переваги й нові проблеми приніс Богдану Хмельницькому наступ шведів. Порівняйте свої висновки з текстом підручника.

Гетьман був поінформований про плани шведського короля, адже він брав активну участь у переговорах із союзниками Карла X Густава — трансільванським князем Дєрдєм II Ракоці та бранденбурзьким **курфюрстом** Фрідріхом-Вільгельмом.

Богдан Хмельницький вирішив скористатися ситуацією й розпочати наступ на Львів — і у вересні козаки взяли місто в облогу. Та раптом прийшла звістка про появу в тилу татар. Тож гетьману довелося змінити плани і виступити проти хана. Після кількох сутичок колишні союзники поновили мирну угоду, яка була конче потрібна Гетьманщині, оскільки Хмельницький не зчувся, як шведський король пред'явив власні претензії на Галичину. До того ж постійно виникали непорозуміння з Москвою, особливо через землі Південної Білорусі, контрольовані Золотаренком, які царський уряд вважав належними Московії.

Та найбільшим розчаруванням Хмельницького у домовленостях із московським царем стали події 1656 р. Так, Московське царство остерігалося, що Карл X Густав заволодіє усім балтійським узбережжям. Тому Московія розірвала дипломатичні стосунки зі Швецією, оголосила їй війну і розпочала мирні переговори з Річчю Посполитою. На ці переговори, що проходили у Вільно (нині — м. Вільнюс, столиця Латвії), козацьку делегацію не пустили й про зміст переговорів не повідомили. І це не дивно, адже укладене **Віленське перемир'я 1656 р.** порушувало Березневі статті, до того ж Московія і Річ Посполита домовилися, по-перше, про припинення війни, а по-друге, не вести мирних переговорів зі Швецією, а спільно діяти проти неї та Бранденбургу. Поляки обіцяли московському цареві, що після смерті короля Яна II Казимира саме його оберуть правителем Речі Посполитої.

Прочитайте свідчення сучасника про реакцію гетьмана на звіт посланців. Що мав на увазі Богдан Хмельницький, погрожуючи «відступати від руки Царської Величності»?

«...заволав немов шалений, котрий втратив розум, і мовив: "Уже, діти, про те не печальтеся! Я знаю, що з тим робити: треба відступати від руки Царської Величності, а підемо туди, куди звелить Верховний Владика — не тільки під християнського государя, але хоч і під бусурмана"».

ЗМІСТ

Передмова 3

РОЗДІЛ 1

Українські землі у складі Речі Посполитої (XVI – перша половина XVII ст.) . . 4

§ 1. Статус українських земель у першій половині XVI ст. у складі різних держав 4

Домашнє завдання 6

§ 2. Соціальна структура суспільства. Економічне життя села і міста: фільварки, цехи. Торгівля 6

Розвиток сільського господарства . . . 10

Торгівля 11

Домашнє завдання 13

§ 3. Люблінська унія 1569 р. та її вплив на розвиток українського суспільства 13

Причини Люблінської унії 14

Люблінський сейм 1569 р. 15

Умови унії 16

Наслідки Люблінської унії 17

Домашнє завдання 19

§ 4. Криза православної церкви у XVI ст. Пересопницьке Євангеліє. Православні братства 20

Домашнє завдання 24

§ 5. Берестейська унія та її наслідки. Реформи Петра Могили 24

Передумови та причини Берестейської унії 25

Берестейські собори 27

Наслідки унії 28

Петро Могила 29

Домашнє завдання 31

§ 6. Культурно-освітнє життя. Книговидання 31

Братські школи 34

Книгодрукування 36

Домашнє завдання 37

§ 7. Містобудування, архітектура, образотворче мистецтво XVI – першої половини XVII ст. 38

Образотворче мистецтво 42

Домашнє завдання 47

Практична робота 48

Повсякденне життя представників основних верств українського суспільства XVI – першої половини XVII ст. 48

Досліджуємо історичні джерела . . . 48

Творимо 50

Узагальнення і тематичний контроль 51

РОЗДІЛ 2

Становлення козацтва (XVI – перша половина XVII ст.) . 54

§ 8. Походження українського козацтва. Козацькі зимівники та поселення. Дмитро Вишневецький. Перші січі 54

Походження українського козацтва . 54

Козацькі зимівники та поселення . . . 55

Дмитро Вишневецький 56

Перші січі 57

Домашнє завдання 60

§ 9. Реєстрове козацтво. Становлення козацького стану. Козацькі повстання кінця XVI ст. 60

Козацькі повстання кінця XVI ст. . . . 63

Северин Наливайко 65

Домашнє завдання 67

§ 10. Походи козаків першої чверті XVII ст. Петро Конашевич-Сагайдачний. Хотинська війна 67

Петро Конашевич-Сагайдачний 67

Хотинська війна 71

Домашнє завдання 72

§ 11. Козацько-селянські повстання 20–30-х років XVII ст. «Ординація Війська Запорозького реєстрового» 72

Марко Жмайло. Михайло Дорошенко 73

Тарас Трясило 74

Іван Сулима 76

Повстання під проводом Остряниці 77

«Ординація Війська Запорозького реєстрового» 77

Домашнє завдання 78

Практична робота 79

Опис на основі джерел військового мистецтва, традицій та побуту козацтва 79

Досліджуємо історичні джерела . . . 79

Узагальнення і тематичний контроль 81

РОЗДІЛ 3

Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. 84

§ 12. Причини та початок Національно-визвольної війни. Події 1648–1649 рр. . . . 84

Богдан Хмельницький 85

Битва біля Жовтих Вод 86

Корсунська битва. Пилявецька битва 87

Зборівський договір 88

Домашнє завдання 90

§ 13. Утворення української козацької держави – Гетьманщини 91

Внутрішня політика Гетьманщини . . 93

Зовнішня політика Гетьманщини . . . 95

Домашнє завдання 96

§ 14. Події 1650–1651 рр. Іван Богун 96

Домашнє завдання 100

§ 15. Воєнно-політичні події 1652–1653 рр. 101

Битва під Батогом 101

Жванецька облога 103

Домашнє завдання 104

§ 16. Міжнародні відносини. Українсько-московський договір 1654 р. 104

Молдавські походи козаків 106

Українсько-московський договір 1654 р. 107

Умови договору 109

Домашнє завдання 110

§ 17. Воєнно-політичні події 1654–1657 рр. 110

Домашнє завдання 113

Практична робота 114

Порівняльна характеристика особистих якостей, політичних позицій та військово-політичної діяльності Івана Богуна, Адама Киселя та Яреми Вишневецького . . 114

Узагальнення і тематичний контроль 115

РОЗДІЛ 4

Козацька Україна наприкінці 50-х років XVII – на початку XVIII ст. 118

§ 18. Гетьманщина за правління Івана Виговського 118

Юрій Немирич 119

Гадяцькі пакти 120

Конотопська битва 121

Домашнє завдання 123
§ 19. Розкол Гетьманщини..... 123
Переяславські статті 1659 р. 123
Слободищенський трактат.....124
Боротьба за гетьманську булаву в Лівобережній Україні.....125
Московські статті 1665 р. 126
Домашнє завдання 127
§ 20. Лівобережна та Правобережна Україна у 60–70-х роках XVII ст. Петро Дорошенко . . 127
Дем'ян Многогрішний.....129
Польсько-турецька війна 1672–1676 рр. 130
Чигиринські походи 1677–1678 рр. 131
Бахчисарайський мирний договір 1681 р. 132
«Вічний мир» 1686 р. 132
Домашнє завдання 133
§ 21. Правобережна Україна в останній чверті XVII ст. . . . 134
Семен Палій 136
Домашнє завдання 137
§ 22. Заселення і розвиток Слобідської України 137
Заснування слобожанських міст . . .138
Адміністративний устрій на Слобожанщині 139
Домашнє завдання 141
§ 23. Запорозьке козацтво. Іван Сірко 141
Козацькі антигетьманські заколоти 142
Іван Сірко.....143
Домашнє завдання 146
§ 24. Гетьманщина за правління Івана Мазепи. Північна війна 146
Внутрішня політика Івана Мазепи .147
Зовнішня політика Івана Мазепи . .150
Північна війна 1700–1721 рр. 150
Знищення гетьманської столиці. . .152
Полтавська битва.....153
Пилип Орлик 155
Домашнє завдання 157
§ 25. Церковне життя. Освіта 157
Перехід Київської митрополії до Московського патріархату 158
Розвиток освіти 160
Домашнє завдання 162
§ 26. Архітектура та образотворче мистецтво 162
Архітектура 163
Живопис.....165
Домашнє завдання 168
Практична робота. 169
Аналіз Гадяцької угоди 169
Досліджуємо історичне джерело. 169
Узагальнення і тематичний контроль 171
РОЗДІЛ 5
Українські землі в 20–90-х роках XVIII ст. 174
§ 27. Імперський наступ на автономію Гетьманщини. . 174
Правління Івана Скоропадського. Перша Малоросійська колегія 174
Реформи Павла Полуботка 175
Данило Апостол.....176
Домашнє завдання 177
§ 28. Ліквідація гетьманства і козацького устрою в Україні 178
Кирило Розумовський.....179
Ліквідація гетьманства в Україні. . .179
Домашнє завдання 182
§ 29. Південна Україна. Ліквідація Запорозької Січі 182
Нова (Підпільненська) Січ 182
Корогва Нової Січі 183
Ліквідація Запорозької Січі.....186
Причини знищення Нової Січі.....187
Наслідки російсько-турецьких воєн.....188
Домашнє завдання 190
§ 30. Правобережна і Західна Україна в другій половині XVIII ст. 191
Гайдамацький рух. Коліївщина 191
Поділи Речі Посполитої 194
Західноукраїнські території у XVIII ст. 195
Домашнє завдання 198
§ 31. Освіта і наука. Києво-Могилянська академія. Григорій Сковорода. 198
Розвиток освіти 198
Наука.....200
Домашнє завдання 201
§ 32. Архітектура. Образотворче мистецтво. Музика 202
Архітектура 202
Образотворче мистецтво.....204
Музика 205
Домашнє завдання 206
Практична робота. 207
Козацькі літописи XVII–XVIII ст. як історичні джерела 207
Досліджуємо історичне джерело. 207
Узагальнення і тематичний контроль 210
Історія України в контексті епохи раннього нового часу 213
§ 33. Здобутки українського суспільства. Особливості суспільного життя України XVI–XVIII ст. 213
Здобутки українського суспільства 213
Особливості суспільного життя України XVI–XVIII ст.....215
§ 34. Внесок України у формування європейської цивілізації. 216
Домашнє завдання 219

Аби **відкрити QR-коди без смартфона**, уведіть у пошукове поле браузера на своєму ПК такі посилання:

§ 1. cutt.ly/khLIgBK; cutt.ly/YhLIvW4; cutt.ly/6IevC5G
§ 2. cutt.ly/lIel4vq; cutt.ly/chLIPmm; cutt.ly/Pk81evl
§ 3. cutt.ly/ghLIN2x; cutt.ly/lhLI16L
§ 4. cutt.ly/ihLI9kp; cutt.ly/8hLI5hU
§ 5. tinyurl.com/ybmfwtzp; cutt.ly/ZhLOBzm; cutt.ly/mkO7PiB; tinyurl.com/yb8p6xqc
§ 6. cutt.ly/PhLPa39; cutt.ly/PhLPfGr
§ 7. cutt.ly/jhLPhZt; cutt.ly/shLPlv9
§ 8. tinyurl.com/y8uh9lap; cutt.ly/WhLAAYf
§ 9. cutt.ly/1hLAF5r
§ 10. cutt.ly/hk89WiL; tinyurl.com/y7suqkkl; cutt.ly/BhLAL6b
§ 11. cutt.ly/YhLACuO
§ 12. cutt.ly/ThLPlue
§ 13. cutt.ly/ZhLPOJl
§ 14. cutt.ly/ahLPA7s
§ 15. cutt.ly/VhLPDNv
§ 16. cutt.ly/EhLPHQk
§ 17. cutt.ly/ghLPKj0
§ 18. cutt.ly/JhLPZJn
§ 19. cutt.ly/zhLPCIN
§ 20. cutt.ly/LhLPNwa
§ 21. cutt.ly/VhLPMGn
§ 22. cutt.ly/FhLP0U9
§ 23. cutt.ly/VhLP9EX
§ 24. tinyurl.com/yapke8ml; cutt.ly/xhLSewQ
§ 25. cutt.ly/4hLP8N0
§ 26. cutt.ly/zhLP6Vx; cutt.ly/mhLAraF
§ 27. cutt.ly/nk4aGwQ
§ 28. cutt.ly/ehLDU1F
§ 29. cutt.ly/ZhLAysN
§ 30. cutt.ly/khLAiQl
§ 31. cutt.ly/nk4aGwQ; cutt.ly/dhLAjjo
§ 32. cutt.ly/1hLAlyk